

OCJENE I PRIKAZI

SKUPOVI I FESTIVALI

KNJIGE I ZBORNICI RADOVA

Lukijan, *Kako treba pisati povijest*, uređenje teksta, prijevod, uvodna studija i komentar Josip Parat, Latina et Graeca, knj. XXXVII, Zagreb 2017, 197 str.

Pitanja objektivnosti i svrhe pisanja povijesti temeljna su pitanja u historijskoj znanosti te vjerojatno svakom povjesničaru ili autoru povijesnoga djela znače nešto sasvim drugo. Naravno, takve stvari variraju ne samo među individuama, pojedinim kulturama ili političkim sustavima, nego su svakako i odraz vremena u kojem nastaju. Upravo iz tog razloga, nameće se intrigantno pitanje: kako se u antičkom svijetu pisala „kvalitetna“ povijest?

Najbliže odgovoru na to pitanje došao je antički retoričar, satiričar i pisac Lukijan (cca. 120-180. godine) iz grada Samosate u današnjoj Turskoj. Osnovne crte Lukijanova života su teško odredive zato što je o sebi pisao relativno malo. Ono što se o njemu zna jest da je bio vrstan govornik i da je tijekom svoga života obilazio gradove Rimskog Carstva i u njima držao retoričke nastupe. Što se tiče njegovih pisanih djela, ona su obilježena iznimnom dovitljivošću, satiričnošću i humorom. Njegovo djelo *Kako treba pisati povijest* danas se gleda kao jedan od prvih naslova koji se bave teoretiziranjem povijesti. Ono nam također pruža niz informacija o statusu i namjeni historiografije u antičkom svijetu.

Hrvatsko izdanje Lukijanove knjige započinje uvodnom studijom u kojoj se pojašnjava kulturno-povijesni okvir Lukijanova djelovanja. Točnije, pojašnjavaju se odrednice razdoblja druge sofistike, književno-povijesnog perioda primjenjivog na grčke autore koji su djelovali u periodu ranije faze razvijenog Rimskog Carstva. U uvodnoj studiji se također pokušava rekonstruirati Lukijanov životni put, obrađuje se koja su od njegovih djela sačuvana, na koji način su bila doživljavana u raznim povijesnim razdobljima i koje je stanje istraživanja Lukijanovog spisateljskog opusa. Naposljetku se ocrtava bibliografski popis trenutno dostupnih izdanja Lukijanovih djela.

S obzirom na to da je u uvodnoj studiji pružen izvrstan kontekst iz gledišta klasične filologije koji je neophodan za razumijevanje dotične perspektive, ovdje će se naznačiti drugačiji kontekstualni okvir, onaj historiografskog karaktera. Preciznosti radi, cilj ovoga dijela prikaza jest pojasniti na koji način je pisanje povijesti bilo doživljavano i provođeno u antičkom svijetu. Ono što je odmah potrebno napomenuti jest da su povijest u antici pisali elitni članovi društva za publiku koja se sastojala od drugih članova elite ili ostalih javnih osoba. Za antičke pisce, glavna svrha povijesti bila je prepričavanje prošlosti, a ne razrješavanje povijesnih problema, što je povijest više povezivalo sa književnošću. Drugo umijeće s kojim je antička historiografija bila poveziva jest retorika, i to upravo zato što su nova djela često bila čitana na nekom javnom mjestu pred mnogobrojnom publikom. Kako bismo mogli u potpunosti razumjeti antičku historiografiju, nužno je uzeti u obzir i činjenicu da je cilj prosječnog djela pisane povijesti iz antike bio uočiti određene uzorke u povijesnim događajima kako bi se iz njih mogle izvući moralne ili političke pouke. Upravo ta stavka čini još jedno važno obilježje antičke historiografije, a to je vjerovanje da povijest treba izučavati kako bi se određene situacije ili osobine mogle aplicirati u životu. Iz antičkog perioda poznata su nam tri djela koja se bave teorijskom pozadinom pisanja povijesti. To su Plutarhovo djelo *O Aristotelovoj zlobi*, *O Tukididu* Dionizija iz Halikarnasa i naposljetku Lukijanovo *Kako treba pisati povijest*. Lukijanovo djelo zamišljeno je kao osvrt na hvalospjevno koncipirana povijesna djela koja su slavila Lukijanu suvremene uspjehe generala Lucija Vera u

njegovim pohodima u Partiji. U suvremenim historiografskim analizama se ističe da usprkos tome što je Lukijanova knjiga najdetaljniji pokušaj teoretiziranja o pisanju povijesti u antičkoj historiografiji, autorova razmatranja nisu donijela nikakav poseban novitet za onodobno pisanje povijesti zato što se Lukijan u djelu *Kako treba pisati povijest* – poput ostala dva spomenuta autora – osvrtao na to koje pojedinosti u pisanju drugih on smatra pogrešnim.^{*}

Djelo *Kako treba pisati povijest* je pisano u formi pisma. To znamo zato što na samom početku možemo vidjeti da je knjiga namijenjena izvjesnom Filonu. Lukijan započinje opisom „ludila“ koje se prenijelo na povjesničare kojima su ratovi s barbarima očito intelektualno poticajna materija za pisanje povijesti. Tom prilikom, Lukijan svjestan količine proizvodnje povijesnih djela ističe da je nakana ove knjige „udijeliti kakvu malu preporuku i savjet“ i na taj način „sudjelovati u građnji“ jednoga povijesnoga djela. Kao temeljni problem, Lukijan navodi da svi aspirirajući povjesničari smatraju da je pisanje povijesti jednostavan posao. On je također svjestan da ga vjerojatno mnogi neće poslušati i da će među njima biti omražen. Lukijan je svoje savjete zamislio na taj način da istovremeno upućuju na ono što valja izabrati za narativ jednoga povijesnoga djela, ali i čega se valja kloniti. Među savjetima prisutnima u djelu ističe se i kakvim predgovorom započeti povijesno djelo, koje pojedinosti prešutjeti, kojima posvetiti više pažnje te naposljetku kako sve gorenavedene stavke zajedno protumačiti i povezati.

U daljnjem narativu, navode se osobine loših povjesničara. Prema Lukijanu, mnogi povjesničari uopće ne istražuju događaje, već samo pišu hvalospjeve. Pri spomenu problema upliva lažnih činjenica u povijesno djelo, Lukijan naglašava da postoji granica između pravila pisanja pjesničkih ostvarenja i povijesti. Autor pritom pojašnjava da je u pjesništvu sloboda pjesnikova mišljenja potpuna te da iz tog razloga u pjesmama prevladavaju uljepšavanja i pretjerivanja. Glavni razlog tome jest već elaborirano mišljenje antičkih autora da povijest treba pisati s obzirom na buduće naraštaje. Lukijan u ovom dijelu narativa također naznačava da je glavna funkcija povijesti njena korisnost, dok joj „ugoda“, odnosno kvalitetno i zanimljivo pisanje, samo može priskrbiti veću publiku.

Pri osvrtu na publiku do koje se želi doprijeti povijesnim djelima, Lukijan utvrđuje da povijest treba pisati ne za „prost svijet i većinu pučanstva“, već za one koji će čitanje slušati „pozorno kao suci“. Nadalje, opisuje na koji način se može postići da djelo povijesti ne prijeđe u ulizivanje. Pri osvrtu na takav tip povjesničara, Lukijan konstatira da postoje mnogi njemu suvremeni pisci kojima je u interesu pisati povijest od koje će profitirati. Takav profil povjesničara Lukijan oštro osuđuje. Kao primjer povlađivanja, u knjizi se spominje jedno netom nastalo povijesno djelo u kojemu se generala Lucija Vera povezuje s Ahilejem.

Naredni problem koji se navodi su radovi pojedinih autora koji pokušavaju kopirati neke od ostalih značajnih antičkih povjesničara koji su im očito služili kao uzori. Prvi primjer se dotiče autora koji u gotovo svemu prati Tukididov stil pisanja. Za njegov stil pisanja Lukijan kaže da više nalikuje vojnom dnevniku, nego jednom povijesnom djelu. S druge strane, pri kritici drugoga autora se ističe da njegov stil pisanja previše sliči Herodotovom. Ovdje se ističe i Lukijanova skepsa spram mišljenja određenih pojedinaca koji smatraju da su samo mudraci sposobni pisati povijest. Među primjerima loših povijesnih djela se izdvajaju i knjige autora koji nisu sposobni pisati korisno, kao i onih koji nisu sigurni koju poruku žele prenijeti.

* Informacije preuzete iz John Marincola, „Historiography“, u: *A Companion to Ancient History*, ur. Andrew Erskine, New York 2009, str. 13-22. Ovaj članak se također preporučuje za dodatne informacije o temi antičke historiografije.

U sljedećem dijelu teksta, fokus se pridaje problemu jezika kojim povijesna djela trebaju biti pisana. S druge strane, Lukijan osuđuje i one koji pišu odviše priprosto. Također se ističe i problem predugih predgovora iza kojih slijedi osrednje ili loše djelo povijesti. Što se tiče grešaka vezanih uz stil ili uređivanje, Lukijan smatra da se one mogu tolerirati, no da se pri uređivanju teksta nipošto ne bi smjelo prijeći u iznošenje neistina. Pritom se navodi mogućnost da neke neistine mogu nastati i zbog neukosti.

U fokusu iduće cjeline teksta je savjetovanje na koji način se može bolje pisati. U tom dijelu teksta, Lukijan se dotiče pitanja koje pojedinosti se smiju izostavljati pri sklapanju povijesnog narativa. Pritom se ističu pojedini neobrazovani autori koji nisu kadri ocijeniti neke događaje značajnima. Lukijan potom niže savjete na koji način se piše dobro povijesno djelo. Prvi preduvjet jest da povjesničar treba imati dvije osobine: „državnički um i izraženu moć“. Kao cilj pisanja povijesti, poseban se naglasak stavlja na prijenos umijeća i savjeta sa svrhom njihove „prikladne uporabe“. Autor povijesti bi također trebao imati „vojničku prosudbu i upravljačko i zapovjedničko iskustvo“ te bi trebao moći iznositi zaključke bez pristranosti ili straha od određenih pojedinaca. Ono što Lukijan također ističe, jest da bi autor trebao lijepo pripovijedati i izvještavati o događajima. Osobine idealnog povjesničara koje Lukijan ističe su neustrašivost, nepotkupljivost i sloboda. Također se naglašava da bi svaki povjesničar trebao biti „prijatelj slobodnog govora i istine“. Lukijan isto tako iznosi mišljenje da bi se svaki povjesničar trebao voditi načelom da je „čovjek bez grada“ kojemu je ponajprije stalo do „tečevine za uvijek“.

Prema Lukijanu, jezik kojim se treba pisati povijest treba biti jasan što većem broju ljudi, što se postiže time da se povjesničar ne koristi ni previše učenim riječima niti onima „iz krčama“. Što se tiče pitanja prosudbe, naznačava se mogućnost da zaključak povjesničara može imati dodirnih točaka sa pjesništvom zato što obje vrste imaju „uzvišen i dostojanstven“ karakter. Za sam proces istraživanja ističe se da ono treba biti provedeno iznimno detaljno uz „opetovano ispitivanje“. Lukijan smatra da su najvjerodostojniji iskazi oni koji nastaju na temelju osobnog svjedočanstva i uvida. U slučaju ako ta opcija nije moguća, tada je dobra alternativa i iskaz osobe koju povjesničar smatra nepristranom.

Daljnji narativ se dotiče načina na koji treba pristupiti pisanju povijesnog djela. Iznosi se napomena da svako djelo počne sa skicom, a tek po načinjenom kosturu djela se onda tekstu pridodaju estetske i stilske komponente. Tek se na kraju slaže tijekom događaja, kao i jasnoća „prosudbe“. U potonjim stavkama, prema Lukijanu, leži glavnina povjesničarskog zadatka. Pritom se iznosi mišljenje da se u povijesnim djelima govori znamenitih ličnosti trebaju prenijeti na način da su što sličniji srži onoga što bi sami govornici rekli. Što se tiče pohvala i prijekora, navodi se da s njima treba biti umjeren, a ukoliko ih se iznosi da je tada potrebno obrazložiti razloge zašto se nalaze u tekstu.

Ono što se može iščitati iz Lukijanovog stila pisanja jest da on svako pravilo što ga se autori trebaju pridržavati pri pisanju povijesti potkrepljuje slikovitim navođenjem primjera koji se dotiču određenih mitoloških situacija ili onih specifičnih za autorovo socio-kulturno okruženje. Pri kritiziranju drugih povjesničara, uglavnom se navodi primjer iz njihovih tekstova iza čega slijedi Lukijanov sarkastični komentar u kojemu pojašnjava zašto to nije funkcionalan komad povijesnog iskaza. Iz tog razloga, kao i zbog kritike stilske načina pisanja ostalih povjesničara, Lukijanovo djelo može biti smatrano i varijantom književne kritike. Na temelju pretpostavke da događaji koji se obrađuju u povijesnom djelu treba što vjernije prenositi zbog budućih čitatelja, primjetno je da je Lukijan skloniji Tukididovom pristupu pisanju povijesti.

Pri čitanju Lukijanova djela stječemo uvid u dvije pojedinosti. Prva se odnosi na to koliko pisanje povijesnih djela ovisi o vremenskom i društvenom kontekstu njihova nastanka. Ukoliko se to uzme u obzir, čitanje djela *Kako treba pisati povijest* može poslužiti i kao katalizator za misaoni eksperiment o kulturnoj relativnosti vremenski udaljenih kultura, točnije, na koji način pojedina kultura u određenom vremenskom periodu ističe svoje vrijednosti pri pisanju jednog povijesnog djela. Druga komponenta jest ideja o korisnosti povijesti i aplikaciji pojedinih povijesnih postupaka u životu pojedinca, što je koncept koji nije u potpunosti izumro i u suvremenom svijetu. Odras takvog razmatranja vidljiv je u Nietzscheovom djelu *O koristi i štetnosti historije za život*, ali i u suvremenim osnovnoškolskim udžbenicima povijesti koji redovito kao definiciju povijesti ističu Ciceronovu krilaticu da je povijest učiteljica života. Prilikom čitanja Lukijanova teksta neke pojedinosti mogu rezonirati i među suvremenim povjesničarima i ostalim autorima povijesnih djela. Djelo *Kako treba pisati povijest* je korisno ne samo kao izvor za razumijevanje začetaka historiografije, već u nekim pojedinostima može koristiti i pri stvaranju suvremenih djela historijske znanosti. To se ponajprije odnosi na propitivanje uloge odabira informacija koje će biti uključene u narativ jednog historiografskog djela, ali i na stil kojim će taj narativ biti prožet i koji će iskaz povjesničara učiniti razumljivijim i pamtljivijim.

Igor Krnjeta

Lynn Hunt, *Writing History in the Global Era*, W. W. Norton & Company, New York & London 2014, 196 str.

Povjesničarka Lynn Hunt u svojoj prodornoj knjizi daje interesantne predikcije o budućnosti historiografije. Povjesničarima koji žele davati odgovore na velika pitanja o prošlosti čovječanstva i civilizacija bilo bi uputno da tim fenomenima ne prilaze iz etnocentrične perspektive koja svijet opisuje iz vizure društva u kojem je autor rođen i obrazovan. Osjećaj superiornosti nad ostalim zajednicama koje su povjesničari i ostali znanstvenici iz euroatlantskog kulturnog kruga izražavali u svojim djelima dok su tokom minulih stoljeća pisali svoje analize fenomena s kojima su se susretali naprosto više nisu dostatne. Dosegnuvši vojnu nadmoć nad ostalim kulturama svijeta počev od 16. stoljeća, Europljani su se dali u istraživanje planeta i neprestano su dolazili u kontakt s novim civilizacijama. Mada je u većini takvih kontakata prevagnula želja za što efektivnijim iskorištavanjem resursa kojima su ta novootkrivena društva raspolagala, takve susrete je prije ili kasnije popratio i interes za dubinskim razumijevanjem navedenih zajednica od strane europskih intelektualaca. No, u većini slučajeva se pri takvoj analizi koristila optika prilagođena kutu gledanja koji je dolazio iz europskog seta vrijednosti i shvaćanja svijeta i, pošto se Zapad nametnuo kao vojno-ekonomski nadmoćniji, neeuropska društva su u takvoj jednakosti generalno smatrana kao inferiornija u svakom pogledu, te se smatralo da se od njih zapravo nije imalo puno toga naučiti. Pri tome se često zaboravljalo da je u više navrata tokom duge dijeljene povijesti Zapad učio od Istoka, mada u zadnjih nekoliko stoljeća bilježimo suprotan utjecaj – i to, kako se čini, vrlo uspješan. Nije isključeno da upravo ta uspješnost koju Istok pokazuje u primjeni njima neautohtonih koncepta potiče euroatlantske autore da ipak malo temeljitije prouče ostale civilizacije. Ova knjiga je svakako korak u tom smjeru.

Autorica jasno daje do znanja da je za budućí razvoj globalnih društava od velikog značaja uspostaviti onaj analitički koncept koji bi bio svojevrsan spoj raznih sistema naučavanja koji dolaze iz što raznolikijih dijelova svijeta. Čak i u razdobljima kao što je *Pax Britannica*, kada se

zapadnjačka kulturna premoć i utjecaj nad ostatkom planeta činio neupitnim, Zapad je itekako učio od civilizacija s kojima je bio u kontaktu. Danas, kada postoji sve više ekonomsko-političko-vojnih čvorišta koji se nalaze izvan euroatlantske sfere, javlja se potreba za pronicljivijim shvaćanjem tih središta i suradnjom s njima na način koji se razlikuje od onog iz prethodnih stoljeća. Jer, mada su većina civilizacija u manjem ili većem obimu implementirale ideje sa Zapada, sve one ipak imaju povijest (a time i sadašnjost) koja ih na neki način razlikuje od europskih. Gledajući na neke materijalne i nematerijalne pokazatelje, na prvi pogled se pojedine rastuće neeuropske ekonomije mogu doimati kao da su potpale pod zapadnjački kulturni utjecaj, ali one u svojoj dubini ipak imaju neku svoju logiku, logiku za čije shvaćanje je potrebna intenzivnija suradnja povjesničara i ostalih učenjaka s područja društveno-humanističkih znanosti s Istoka i Zapada i njihovo što bolje međusobno razumijevanje.

Razlog zašto Hunt ističe važnost kooperacije i, što je još bitnije, kvalitetnog razumijevanja naučenjaka među različitim civilizacijskim krugovima je taj što ona ukazuje na realnu mogućnost stvaranja nove paradigme u znanosti. Hunt upozorava upravo na to da se možda u ovom trenutku historijska znanost nalazi u procesu stvaranja paradigme koja bi onda definirala pravac razmišljanja u historiografiji na neko duže vrijeme. Autorica skreće pozornost na mogućnost da će se ta paradigma oblikovati u smislu interpretacije da budućnost pripada ustrojstvu svijeta temeljenog na vesternizaciji svih društava. Moguća opasnost koja proizlazi iz toga je da, ako se dosegne konsenzus da je *zapadni model* neminovna budućnost svih civilizacija, onda bi i najrelevantnija povijest trebala biti upravo zapadna ili ona koja je u svom razvoju počela naginjati u tom smjeru. Na taj način, ostale povijesti i ostala iskustva postaju drugorazredna, čime se kulturni kapital raznolikosti ljudskog iskustva drastično smanjuje. Zato je već sada vrijeme da se počne promišljati model o tome što definira globalizaciju i kako bismo ju trebali istraživati, te da se takav model napravi što inkluzivnijim.

Hunt svoja razmatranja bazira na analizi paradigmi koje su prethodile vremenu kada se počela pojavljivati globalistička teorija. Kreće s osvrtom na nacionalne narative u historiografiji iz posljednjih nekoliko stoljeća kojima je bio cilj stvaranje nacionalnih mitova i priča koje bi opravdale tadašnju političku situaciju ili koji bi poduprli aspiracije onih političkih krugova koji su imali za ideju širenje granica država kojima su vladali. Hunt zamjera onim povjesničarskim strujama koje su do te mjere zatvorene u istraživanju samo svojih nacija da sasvim gube iz vida veću sliku čovječanstva kao cjeline. Pošto je pisanje historiografija iz pera nacionalistički usmjerenih povjesničara vrlo često politički uvjetovano, za očekivati je da će zaključci dobiveni takvim putem biti u konfliktu sa zaključcima historiografija izvan dotične zemlje. Na takav način, buduća pokoljenja postaju robovi neutemeljenih odluka i hirova svojih prethodnika oko toga čega bi se skupina ljudi na nekakvom teritoriju trebala sjećati, pa i što osjećati. Naravno da takva vrst historiografije nije zainteresirana za relativiziranje pojma nacije već na nju gleda kao na neupitnu činjenicu, a takav pristup sigurno da otežava promišljanje o ljudskoj povijesti općenito u kojoj se nacije-države pojavljuju tek kao nedavna epizoda. Pisati o globalizaciji i svjetskoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti zasigurno postaje isuviše komplicirano kada je primarni predmet istraživanja tako usko i rigidno definiran.

Hunt zatim u svojoj knjizi razlaže razne historiografske pravce iz dvadesetog stoljeća koji su svaki na svoj način nastojali definirati što bi glavni predmet historiografskih istraživanja trebao biti, npr. marksizam ili škola Anala. Kao odgovor na sva ta različita usmjerenja, u drugoj polovici stoljeća razvijaju se kulturalne teorije koje u suštini ukazuju na to da su razni predmeti istraživanja povjesničarske struke (npr. rod, klasa i rasa) zapravo jako promjenjivi i ovisi o konsenzusu na

razini kulture u datom vremenu i prostoru. Kulturalnim teorijama je središte interesa, dakle, na kulturi i jeziku, s tim da se kroz takve teorije provlači nit iz koje se da nazrijeti da je individualac neautonoman objekt koji samo reagira na opća kretanja u kulturnoj sferi. No, na isti način kao što kulturalnim teorijama zamjera da fokus imaju samo na kulturi kao jedinom agentu promjene vrijednom istraživanja, Hunt ističe da bi pri uspostavi modela globalizacije (tj. onog historio-grafskog pravca koji polagano nasljeđuje kulturne teorije od 1990-ih) baziranog na vesternizaciji civilizacija naglasak opet bio samo na jednom faktoru, ovoga puta na ekonomiji, koju bi se u tom slučaju označilo kao primaran faktor izučavanja, zanemarujući ostale.

U svakom od tih pristupa, autorica uviđa propust izuzimanja iz analize pojedinca kao jednako ključnog aktera koji mijenja povijest kao što su to predmeti izučavanja raznih makroteorija. Koliko god da društvene činjenice i događaji od velikog socijalnog značaja imaju takoreći svoj život i odlučuju sudbine mnogih pojedinaca koji se tim događajima naprosto ne mogu oduprijeti, toliko su i te same društvene činjenice morale imati nekakve svoje polazišne točke gdje su u brojnim slučajevima upravo pojedinci bili ti koji su ih pokrenuli. Kako je Hunt stručnjakinja za razdoblje Francuske revolucije, navodi primjer kada su individue iz perioda prosvjetiteljstva oblikovali način razmišljanja i smjer povijesti koji je doveo do Revolucije, a koja je onda povratno utjecala na sudbine ogromnog broja individua. Upravo te interrelacije pojedinac – krupni događaji – pojedinac su razlog zašto autorica inzistira da bi se za bolje razumijevanje čak i makrodogađaja ili društvenih kretanja širokog obujma trebala određena pažnja posvetiti i pojedincima koji stoje iza njih. Tim putem, Hunt daje doprinos i dugogodišnjoj raspravi da li su velike ličnosti te koje uzrokuju velike promjene u društvu ili su doba velikih društvenih turbulencija ta koja uopće omogućuju pojavu utjecajnih ličnosti. Primjenjujući ovu logiku na fenomen globalizacije, autorica ističe da je Europa, koliko god da je utjecala na ostale svjetske civilizacije, od ostatka svijeta također i preuzela mnoštvo elemenata koji su imali presudnog značaja u kreiranju „europskog puta“. Stvaranjem dobro promišljene globalističke paradigme u historiografiji, iz centra izučavanja napokon bi se izbacio Zapad za kojeg se tradicionalno gledalo kao skoro pa jedinog pokretača svih važnih recentnih zbivanja na planeti. Također, to bi pomoglo i kod širenja fokusa iz nacionalnih povijesti u predmete izučavanja koji su veći od pukih nacija-država, i koji samim time imaju veću mogućnost da će pružiti sveobuhvatnije uvide u zajedničku ljudsku prošlost.

Igor Drvendžija

***The Biographical Turn: Lives in History*, uredili Hans Renders, Binne de Haan, Jonne Harmsma, Routledge, London – New York 2016, 222 str.**

Kada govorimo o raznovrsnosti metodoloških pristupa upotrijebljenih u istraživanju te o širini uvida u prošlu stvarnost koje pruža neko znanstveno djelo, mogli bismo ocijeniti da biografije predstavljaju jedan od najkompleksnijih istraživačkih zadataka u historijskoj znanosti. Svaka biografija predstavlja specifičnu studiju slučaja koja zahtijeva kombiniran mikro i makrohistorijski istraživački pristup, čime se na istraživanju života jednog ili više pojedinaca rekonstruira i širi kontekst prošle stvarnosti. Biografski rad, prema tome, podrazumijeva širinu metodoloških pristupa, međutim, upravo je pitanje teorijske i metodološke konceptualizacije biografija na određen način marginalizirano. Ipak, u posljednjih je nekoliko desetljeća porasla svijest o nužnosti definiranja teorijske i metodološke podloge historijske znanosti općenito, te je u tom trendu

došlo i do postupne reafirmacije biografije, kao i sve aktivnijih nastojanja da se definira teorijska osnova biografskih istraživanja.

Šira pitanja teorije i metodologije biografskih istraživanja moguće je problematizirati na temelju zbornika *The Biographical Turn: Lives In History*, urednika Hansa Rendersa, Binnea de Haana i Jonnea Harmsme, koji, budući da je objavljen 2016. godine, svakako predstavlja najrecentnije relevantno djelo o ovim pitanjima, istovremeno predstavljajući nastavak djelovanja na polju izučavanja postulata biografije kao historijske metode, prvotno elaborirane u zborniku *Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory and Life-Writing*, objavljenom 2014. godine pod uredničkom palicom Hansa Rendersa, Binnea de Haana i Nigela Hamiltona.

Ovaj zbornik problematizira aspekte „biografskog obrata“, odnosno artikuliranje teorijske i metodološke podloge biografskih studija te procese i mehanizme akademske institucionalizacije biografije kao znanstvene discipline i žanra, što se u humanističkim i društvenim znanostima može pratiti od osamdesetih godina. Polazišna točka zbornika jest definicija biografije kao interdisciplinarne, visoko kritične metodologije humanističkih znanosti, koja kroz prizmu perspektive života i djelovanja pojedinca omogućuje specifičan način gledanja na prošlost, otvarajući time nove okvire historijske interpretacije, s ciljem preispitivanja ustaljenih percepcija prošle stvarnosti (str. 4-5).

Ključna pitanja koja problematiziraju radovi u zborniku su pitanje epistemološke konceptualizacije biografije kao znanstvene discipline te pitanje metoda biografskog istraživanja. U razmatranju postulata biografije vrlo je značajan tekst francuske povjesničarke i teoretičarke Sabine Lorige „The plurality of the past. Historical time and the rediscovery of biography“, koja u teorijskoj elaboraciji biografije nadilazi problem konceptualizacije same biografije i polazi od fundamentalnog problema naravi prošle stvarnosti. Naime, da bi objasnila nužnost i opravdanost biografskih istraživanja, Loriga zastupa tezu o pluralnosti prošle stvarnosti koja se ne može objasniti apstraktnim konceptima koji imaju tendenciju unificirati i depersonalizirati mnogobrojna i mnogostruka iskustva prošlosti.

Loriga pritom referira na kritiku Braudelova koncepta dugog trajanja i trodiobe historijskog vremena koju je iznio Paul Ricoeur. Osnovna pretpostavka koncepta dugog trajanja – objedinjavanje prošlih iskustava u strukture i koncepte kojima se nastoji dokazati historijski kontinuitet – za Ricoeura je nedostatna za razumijevanje kompleksnosti prošle stvarnosti. Nije sporna pluralnost vremena koju Braudelova trodioba podrazumijeva, već zanemarivanje individualnog iskustva i poimanja vremena. Loriga stoga naglašava Ricoeurovu distinkciju između kronološkog i individualnog vremena (str. 32).

Prema Ricoeuru, kronološko vrijeme jest generalni okvir u kojem se odvijaju događaji i ono jednako protječe za sve, međutim, pojedinac vrijeme mjeri vlastitim, subjektivnim mjerilima, zbog čega su ta dva vremena često u konfliktu, a taj je konflikt katalizator djelovanja i, posljedično, društvenih i historijskih promjena. Prema tome, bez razumijevanja izvora i dinamike toga konflikta, odnosno, bez fokusiranja na individualno i njegovu relaciju s društvenom stvarnošću, nije moguće razumjeti dinamiku prošle stvarnosti, a koncept dugog trajanja i totalna historija idu u pravcu upravo eliminacije dimenzije individualnog iz analiza.

Loriga ide i korak dalje od Ricoeura, te njegove ideje o pluralnosti vremena i posljedičnoj nužnosti posvećivanja istraživačkog prostora pojedinačnim iskustvima proširuje tezama Wilhelma Diltheyja i problematizacijom pitanja položaja pojedinca u odnosu prema mnogobrojnim vremenima. Dilthey je nasljedovao Herderovu koncepciju pluralnosti vremena, prema kojoj sva-

ki povijesni, politički, socijalni i kulturni fenomen ima vlastito vrijeme, što je Dilthey proširio analizom međuodnosa vremena i pojedinca, ističući da se prošlost ne može razumijevati totalnim konceptima, jer pojedinac ne može objasniti grupu, niti grupa može objasniti pojedinca (str. 34), međutim, totalni koncepti su čistom snagom veličine ono što dominira u percepciji i istraživanjima prošlosti.

Odbacujući, dakle, tendencije homogenizacije prošle stvarnosti, Dilthey pojedinca razumijeva kao amalgama društvenih okolnosti koji ga oblikuju što podrazumijeva višestruke identitete i društvene uloge. Pojedinac je proizvod vremena, neraskidivo povezan i s prošlošću i budućnošću. Prema tome, i prošla stvarnost kao široki kontekst i pojedinac unutar toga konteksta u sebi sadrže mnoštvo partikularnih dijelova; ne može ih se razumjeti kao cjelinu, već sastavljenu od brojnih i često konfliktnih i kontradiktornih jedinica.

Ova kompleksna teorijska elaboracija služi podcrtavanju važnosti biografije kao metode historijske znanosti: biografija istražuje specifična pojedinačna iskustva koji upravo takvi specifični pridonose boljem razumijevanju mehanizama društva, budući da zadaća povjesničara nije konstruiranje jedinstvenog diskursa o prošlosti, već razumijevanje mnogostrukih (i mnogostrukosti) diskursa o prošlosti.

S druge strane, antitetičku argumentaciju daje francuski teoretičar književnosti Joanny Moulin („The life effect. Literary studies and the biographical perspective“), koji polazeći od teorijskih i konceptualnih promjena u teoriji književnosti, a koje obilježava okretanje biografskim metodama, odnosno sve veća dominacija djela fikcije koja imaju biografsku agendu, te posljedično prožimanje fikcije i faksije, problematizira biografiju u okvirima poststrukturalističke paradigme, kao tekstualni konstrukt.

U svojoj analizi polazi od koncepta „efekta realnosti“ (*effet de réel*) Rolanda Barthesa (str. 71), koji je Dominique Viart razradio do koncepta „efekta iskustva“ (*effet de vécu*), u čijem je središtu pitanje načina na koji tekst reprezentira historijsku realnost koju donose izvori, čime biografija postaje i sadržaj i metoda, kako bi konstruirao tzv. efekt života (*life effect*), koji je u svojoj biti tekstualna reprezentacija pojedinčeva života, a koji se iznova rekreira u svakoj novoj biografiji (str. 72). Biografija prema tome predstavlja heuristički proces koji je književni utoliko što se odvija isključivo u tekstu (str. 72), a ne i u stvarnom životu, drugim riječima, ličnost koju biograf konstruira je značajnim dijelom, ako ne i u potpunosti, fiktionalna.

Moulin je dijelom u pravu, naročito u shvaćanju konstruktivizma biografije (a u širem kontekstu i historiografije općenito) i fikcije. Naime, historiografska produkcija je, neovisno o trudu istraživača i nastojanjima udovoljavanja kriterijima objektivnosti, uvijek konstrukt, odnosno interpretacija prošle stvarnosti. Iako ekstenzivno istraživanje omogućava da istraživači s relativno visokom dozom sigurnosti iznose zaključke o prošloj stvarnosti, to znanje nikad ne može biti apsolutno. Prema tome, dovodenje historiografskog i biografskog rada u vezu s književnošću, odnosno detektiranje procesa fiktionaliziranja stvarnosti koji se odvija u historiografskim djelima, jest razumljivo, iako pretjerano radikalno, budući da defetistički odriče historijskoj znanosti znanstvene temelje i spoznajne mogućnosti. Ipak, riječ je o aspektu historiografske, a time i biografske, produkcije što ga je nemoguće izbjeći, ali koji istraživači moraju imati u perspektivi.

Upravo iz te perspektive rad njemačkoga teoretičara književnosti Christiana Kleina „Biography as a concept of thought. On the premises of biographical research and narrative“ predstavlja interferenciju ideja koje zastupaju Loriga i Moulin. Za Kleina je biografija i misaoni koncept i tekstualni konstrukt, hibrid življenog života i posredovane reprezentacije (str. 85). Međutim, Kleinovo poimanje biografije kao tekstualnog konstrukta odnosi se ponajprije na

utjecaj specifičnih biografskih narativa, odnosno predodžbi o određenim društvenim uzusima, konstruiranih na temelju specifične biografske reprezentacije pojedinca, na realni društveni kontekst. Evidentno je da biografija ima antropološku komponentu – predmet istraživanja je pojedinac – međutim, izbor pojedinca neizbježno ima određenu društvenu funkciju, naročito uz aspekte gradnje identiteta i perpetuiranja određenih nacionalnih, društvenih i kulturnih vrijednosti. Biografije, prema tome, ne predstavljaju samo prikaz života jednog ili više pojedinaca, već imaju i specifičnu društvenu ulogu afirmacije ili apropijacije određenih uzusa. I ovdje je, kao i u pitanju fikcionaliziranja stvarnosti, riječ o procesu koji je nemoguće izbjeći, ali čije se pogrešne upotrebe mogu djelomice smanjiti kritičkom analizom predmeta u skladu sa znanstvenom metodologijom.

Upravo je pitanje metodologije biografskih istraživanja druga ključna problematika koju zbornik obrađuje. Kao primarna biografska metoda apropriran je mikrohistorijski metodološki aparat. Teorijsko-metodološke uzuse Giovannija Levija Sigurður Gylfi Magnússon („The Life is never over. Biography as a microhistorical approach“) proširio je snažnijim naglaskom na antropološku komponentu biografskih istraživanja, uvodeći u teorijsko-metodološki aparat biografije koncept djelovanja (*agency*) američkog sociologa Williama H. Sewella Jr., koji podrazumijeva sposobnost pojedinca da utječe na društveni kontekst u kojem živi te time omogućava razvoj društvenih veza (str. 43), te koncept *Eigen-Sinna* njemačkog povjesničara Alfa Lüdtkea, koji predstavlja amalgam nesvjesnih i iracionalnih ponašanja i reakcija pojedinca, koja su u suprotnosti s dominantnim vrijednostima (str. 45), a koji čine osnovu teorijske i metodološke elaboracije biografije.

Pritom je ključan metodološki postupak biografije detektiranje i analiziranje konflikata koji proizlaze iz intimnog doživljaja društvenog konteksta i realnih uvjeta društvenog konteksta, jer su upravo ti konflikti agenski društvene promjene. Različiti autori ovaj proces dubinske analize subjekta kako bi se postiglo preciznije razumijevanje prošle stvarnosti različito nazivaju: za Magnússona je on singularizacija povijesti (str. 49), za Binnea de Hanna personalizacija povijesti („Personalized history“, str. 55), dok ga Debby Applegate naziva antropomorfiziranjem subjekta („From academic historian to popular biographer: musings on the practical poetics of biography“, str. 189), međutim, u srži je riječ o istome postupku u kojem je fokus istraživanja na dubinskoj analizi pojedinčeva života te uspostavljanju kauzalnih veza između osobnog iskustva i javnog djelovanja, individualnog i intimnog i socijalnih struktura. Na ovaj se način produbljuju spoznaje o prošloj stvarnosti, međutim, mikrohistorijska biografska istraživanja imaju i korektivnu funkciju, koja se sastoji u preispitivanju, redefiniranju i dopunjavanju ustaljenih narativa (Nigel Hamilton, „Biography as a corrective“, str. 17-18; Hans Renders, Sjoerd van Faassen, „Biographies as multipliers. The First World War as turning point in the lives of modernist artists“, str. 95).

Nužno je napomenuti da psihohistorijski pristup nije izrijeком spomenut kao relevantan u biografskim istraživanjima. Ipak, mikrohistorijski pristup kao dubinsko istraživanje života pojedinca – sa snažnim fokusom na njegovoj ličnosti, što predstavlja odmak u odnosu na tradicionalnu biografiju – kao i istraživanje kauzalnosti između osobnoga iskustva i društvenih struktura svakako u jednoj mjeri mora podrazumijevati primjenu psihohistorijskoga pristupa, pa možemo zaključiti da je samim time psihohistorijski pristup inherentan biografskoj mikrohistorijskoj metodologiji. Također, naglasak je stavljen i na metode oralne historije, posebno na formu intervjua, kao vrlo važnog metodološkog alata kojim se stječu uvidi u ličnost, život i djelovanje pojedinca, ali i društveni kontekst i *Zeitgeist* datoga vremena (Nigel Hamilton, „Bi-

ography as a corrective“, str. 22). Naravno, metode oralne historije imaju stanovita ograničenja koja se ponajprije odnose na pouzdanost svjedoka, međutim, unatoč ograničenjima, riječ je o metodi koja svakako pridonosi otkrivanju novih aspekata istraživačkoga problema, pri čemu specifične indikacije imaju čak i netočne ili prešućene informacije.

Jedna od specifičnosti pristupa biografiji u ovome zborniku jest njeno određenje u dualnom smislu, kao akademskog žanra te istraživačke metodologije društvenih i humanističkih znanosti. Ova je dualnost točna i opravdana. Naime, opseg biografskog istraživanja te dosljedna primjena znanstvene kritičke analize omogućuju biografiji da opstoji kao autonomni znanstveni žanr, pa čak i subdisciplina, kako humanističkih, tako i društvenih znanosti. S druge strane, primjena mikrohistorijskog pristupa kao osnovnog metodološkog pristupa u biografskim istraživanjima podrazumijevaju da je biografija studija slučaja koja na temelju mikrohistorijskog pristupa životu jednog ili više pojedinaca otkriva političke, društvene, kulturne, ekonomske i druge aspekte prošle stvarnosti, kao i potencijalno posljedično preispitivanje i redefiniranje postojećih narativa o različitim elementima prošle stvarnosti, što biografiju čini vrijednim metodološkim aparatom humanističkih znanosti, i u smislu proširivanja znanja o prošlosti, i u smislu kvalitativnog una-prjeđivanja samih postulata znanosti.

Zaključci do kojih se dolazi kritičkim promišljanjem teorijsko-metodoloških elaboracija otkrivaju epistemološku konceptualizaciju biografije kao akademskog žanra/subdiscipline i kritičko-analitičke metode humanističkih znanosti, čija je osnovna teorijska pretpostavka koncept pluralnosti svijeta koji obuhvaća mnogostrukost prošlih stvarnosti, vremenâ, identiteta i društvenih uloga pojedinca, što je nužna polazišna točka za adekvatno artikuliranje samoga fokusa biografskog istraživanja. Prošlost nije moguće u potpunosti homogenizirati u totalne i apstrakne koncepte i strukture; njena mnogostrukost, pa čak i fragmentiranost, nije nužno ograničavajući faktor, jer, riječima Giovannija Levija, smanjivanjem mjerila u kojem se prošla stvarnost proučava, otkrivaju se određene zakonitosti i fenomeni koji bi inače izmicali fokusu. Prema tome, biografija kao žanr i subdisciplina historijske znanosti pridonosi razumijevanju mehanizama društva i objedinjavanju mnogobrojnih diskursa o prošlosti, polazeći od svoje temeljne, antropološke, pretpostavke, a primjenjujući metodološki aparat mikrohistorije proširen novim teorijskim i metodološkim konceptima usvojenim iz srodnih društvenih i humanističkih znanosti.

Odmak od tradicionalne biografije ogleda se ponajprije u usvajanju nove teorijske osnove koja podrazumijeva pluralnost prošlosti i sadašnjosti te novo poimanje pojedinca, njegove ličnosti i uloge u društvu i konstelaciji društvenih odnosa, iz čega proizlazi i mikrohistorijski metodološki aparat, sa snažnim fokusom na rekonstruiranje intimnoga svijeta i aspekata ličnosti pojedinca, s posebnim naglaskom na konvergenciju teorijskih i metodoloških koncepata i pristupa u okviru promicanja interdisciplinarnosti kao inherentnog preduvjeta znanstvenih istraživanja u suvremenim društvenim i humanističkim znanostima. Interdisciplinarnost biografskih istraživanja nije dovela samo do promjena u teorijsko-metodološkom aparatu, već posljedično i do promjena samoga diskursa biografija, u kojima se sve češće primjenjuju literarne narativne tehnike, poput stvaranja dramske napetosti, pretkazanja, retrospekcije, uvođenjem multiperspektivnosti itd. (str. 17), čime se literarni aspekt biografskog diskursa podiže na novu razinu, čineći time znanstvene radove zanimljivijima široj publici.

Na kraju preostaje osvrnuti se na vrijednost ovoga zbornika za pomoć prilikom formuliranja biografskih istraživanja. U zborniku su sadržani radovi petnaestoro iskusnih europskih i američkih biografa, čije kombinirano iskustvo broji nekoliko desetljeća prakse u biografskome radu.

Raspravama o teoriji i metodologiji biografskih istraživanja ovaj zbornik pokazuje širok spektar tema i problematika koje je moguće inkorporirati u biografska istraživanja; štoviše, pokazuje na koji su način biografska istraživanja vrijedan metodološki alat ne samo u humanističkim, već i u društvenim znanostima.

U tom kontekstu, ovaj je zbornik važno referentno djelo u razmatranju teorijsko-metodološke konceptualizacije biografskih istraživanja. Ipak, na određen je način ograničen svojim opsegom: šesnaest radova uklopljeno je u knjigu od dvjestotinjak stranica, zbog čega se mnoge teme nisu uspjele dovoljno razviti ili elaborirati. Međutim, ovaj se zbornik zato može shvatiti kao ishodišna točka o teorijskim osnovama biografskih istraživanjima, nudeći solidnu osnovu za daljnju problematizaciju, raspravu i elaboraciju ovdje istaknutih pitanja.

Dora Kosorčić

Kyle Harper, *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire*, Princeton University Press, Princeton 2017, 440 str.

U jeku trenutnog intenzivnog diskursa i tjeskobe koje izaziva tema antropogenih klimatskih promjena i implikacija koje ta odvijanja imaju za budućnost čovječanstva, došlo je do pojačanog interesa za istraživanje takve tematike u historijskoj znanosti. Trend koji je primjetan, posebice u zapadnoj historiografiji, jest pokušaj uparivanja povezanosti između značajnih prapovijesnih i povijesnih zbivanja sa događanjima u prirodnom svijetu, kao što su klimatske turbulencije ili raširenost epidemija i pandemija određenih infektivnih bolesti. Drugi iznimno obrađivani fenomen, gotovo pa sveprisutan u europskoj i zapadnoj kulturnoj svijesti, jest pitanje koji razlozi su bili presudni da dovedu do propasti i pada prve europske nadregionalne državne tvorevine koja je služila kao uzor nebrojenim kasnijim državnim sustavima. Jasno, riječ je o Rimskom Carstvu.

U ambiciozni pothvat sinteze gorespomenutih dviju komponenti upustio se američki povjesničar i profesor klasičnih studija na Sveučilištu u Oklahomi Kyle Harper u svom najnovijem naslovu *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire*. Profesor Harper, koji je doktorirao na Sveučilištu Harvard, svoj je istraživački rad izvorno posvetio istraživanju društvene i ekonomske povijesti kasnog Rimskog Carstva čiji rezultati su predstavljeni u naslovu *Slavery in the Late Roman World, AD 275-425* u izdanju nakladničke kuće Cambridge University Press. Njegova druga knjiga, također posvećena razdoblju kasne antike, bavila se problematikom utjecaja ranoga kršćanstva na svakodnevicu i spolnost, *From Shame to Sin: The Christian Transformation of Sexual Morality*, koju je objavio Harvard University Press.

Najnoviji naslov profesora Harpera može se na izvjestan način promatrati kao svojevrsni kompendij dosadašnjih spoznaja o klimi i utjecaju patogena u rimskom i kasnoantičkom periodu, no riječ je ponajprije o djelu koje, kronološki usmjerenim narativom, predlaže teoriju da glavni razlog pada Rimskog Carstva ne počiva na socio-političkom ili kulturnom nivou, već ponajprije u okolišnim faktorima. Način na koji Harper gradi svoju teoriju jest taj da integrira iskaze antičkih autora i arheološke izvore sa historiografskim zaključcima i otkrićima prirodnih znanosti. Potonja stavka se odnosi na iznošenje rezultata istraživanja geoloških i genomskih „izvora“ sa svrhom rasvjetljivanja niza prirodnih procesa koji su se odvijali u razdoblju kojim se bavi ova knjiga.

Narativ knjige započinje prologom naslovljenim *Nature's triumph* koji koristi povijesni događaj posjeta cara Honorija gradu Rimu 400. godine kao prispodobu o slabljenju i polaganoj propasti rimske države u proteklim stoljećima. Harper na temelju opisa dotične povijesne anegdote ističe pitanje kako je do takvoga dekadentnoga stanja moglo doći. Autor se pritom osvrće na kapitalni doprinos Edwarda Gibbona dotičnom pitanju te naposljetku naznačuje kako je cilj njegove knjige ukazati na to da su ljudska povijest i razni prirodni procesi (poput klimatskih promjena i evolucije patogena) povezani.

Fokus prvog poglavlja *Environment and Empire* je na postavljanju i elaboriranju tvrdnje da je Rimsko Carstvo svojim širenjem stvorilo umjetno povezani mediteranski ekosustav. Nadalje, naznačava se da glavni razlog uspjeha Carstva počiva na periodu povoljnih klimatskih promjena koje autor naziva „optimumom rimske klime“. Njega se datira u razdoblje od 200. godine pr. Kr. sve do 150. godine. Kao drugi klimatski period određuje se razdoblje tranzicije (150–450. godine) te se naposljetku definira period kasnoantičkog malog ledenog doba (450–700. godine). Paralelno s time, autor ukratko pojašnjava i utjecaje triju pandemija koje su pogodile Rimsko Carstvo i ukratko naznačava njihove dalekosežnije posljedice. Za prvu među njima, antoninsku kugu, Harper ističe da je ona nakratko prekinula rimsku ekonomsku i demografsku ekspanziju. Njen pandemijski nasljednik, Ciprijanova kuga, povezan je sa sušama i političkim neredima koji su doveli do „krize 3. stoljeća“, odnosno dezintegracije rimskog sustava. Po restauraciji imperijalnoga projekta u 4. stoljeću dolazi do konkretnog pada Carstva na Zapadu zbog barbarskih provala. Što se tiče istočne polutke Carstva, ona je živjela relativno nesmetano sve do jedne od najgorih okolišnih katastrofa u ljudskoj povijesti – kombiniranog utjecaja Justinijanove kuge i malog ledenog doba. Te dvije prirodne katastrofe dovele su do iznimnog demografskog pada, pojave islama i naposljetku arapskih osvajanja.

U sljedećem poglavlju, naslovljenom prema Gibbonovoj ocjeni razdoblja ranoga i razvijeno-ga Carstva *The Happiest Age*, Harper se bavi demografskim i klimatskim stanjem rimske države sve do polovice 2. stoljeća, kao i kvalitetom života stanovnika Carstva. Kao što je već naznačeno, razjašnjava se korelacija blagotvornog utjecaja holocenske klime gdje se poseban fokus pridaje izračunu prosječne temperature i količine padalina u tom periodu. Te stavke se povezuju s ekspanzijom rimske države i kapacitetom otpornosti Carstva na izdržavanje unutarnjih i vanjskih prijetnji. Autor poglavlje zaključuje naznačavanjem mogućeg kraja rimskog blagostanja pojavom prve od tri pandemije – antoninskom kugom.

Treće poglavlje *Appollo's Revenge* prvo se dotiče razjašnjavanja stavki okoliša koji su Rimljani stvorili za povoljan protok patogena diljem gradova, ali i između provincija. Pritom se ocrtavaju najučestalije bolesti u rimskom svijetu, kao i higijenske stavke života u prosječnom rimskom gradu. Zatim se ističe značaj trgovačkih veza koje je Carstvo njegovalo s udaljenim krajevima, a tom prilikom se stavlja poseban naglasak na značaj trgovačke veze s Indijom putem Crvenoga mora i Indijskog oceana. Harper pretpostavlja da je upravo tim putem u rimsku sferu 165. godine došao novi patogen, uzročnik antoninske kuge. Autor u dijagnostičkom tonu predlaže teoriju da je uzročnik poštasti bio virus boginja ili mogući genetski prethodnik dotičnoga virusa. Dijagnozu Harper vrši na taj način da uspoređuje spise jednog od svjedoka pandemije, najpoznatijeg antičkog liječnika Klaudija Galena, s modernom kliničkom slikom virusa *Variola*. Naposljetku se ističu društveni, politički i vjerski procesi koji su u rimskom društvu pokrenuti zbog pandemije.

The Old Age of the World naziv je poglavlja koje se bavi trećim stoljećem, točnije periodom krize koja je zahvatila cijelo Carstvo. U ranijim sintezama, fokus je bio na vojno-političkim uzrocima imperijalnog rasapa, no Harper ističe da je važno uzeti u obzir i prirodne procese. U tu

svrhu se fokus daje procesima klimatskog porijekla, čiji indikator su suše do kojih dolazi zbog varijabilnosti sunčeva svjetla i topline, kao i onima mikrobijalnog porijekla, u ovome slučaju Ciprijanove kuge. Upravo za dotičnu pandemiju Harper iznosi interesantnu dijagnozu, koju postavlja na temelju iskaza sv. Ciprijana, onodobnog kartaškog biskupa, gdje se simptome bolesti povezuje s uzročnikom gripe ili viralnim hemoragičkim groznicama, od kojih je danas najpoznatiji predstavnik virus ebole. Kao glavne posljedice dotične krize, Harper izdvaja dvije stavke koje predstavljaju neka od glavnih obilježja kasnoga Carstva. To su ekspanzija kršćanstva kao vjerskog pokreta i pojava careva vojnog podrijetla, koji u odnosu na njihove prethodnike vlast nisu stjecali dinastičkim, već vojnim putem.

U fokusu petog poglavlja *Fortune's Rapid Wheel* pokušaj je restauracije i uspostave stabilnog i, kako autor naznačava, „robustnog“ imperijalnog projekta u 4. stoljeću. Ovdje Harper uspjeh administrativnih i monetarnih reformi Konstantina Velikog i Dioklecijana povezuje s malom količinom katastrofičnih događaja kao što su epidemije i nepovoljne klimatske prilike. Potonji faktor se odnosi na povratak stabilne „osunčanosti“ Carstva u tom periodu. U narativ se također uvodi značajan čimbenik na euroazijsku klimu, a to je sjevernoatlantska klimatska oscilacija. Naposljetku se prati začetak propasti zapadnog dijela Carstva uvođenjem Huna kao značajnog faktora u padu rimske države. Harper pritom Hune naziva „klimatskim izbjeglicama“. U tom dijelu teksta se također ističe još jedan faktor koji je Hune i ostale narode euroazijskih stepa mogao nagnati na migracije, a to su moguće epidemije širokih razmjera.

Nakon kratkotrajnog perioda stabilnosti kojim se bavilo prethodno poglavlje, ono naredno, nazvano *The Wine-Press of Wrath*, bavi se uzročnikom bubonske kuge, bacilom *Yersinia pestis*. Točnije, riječ je o kratkoj razradi utjecaja bubonske kuge ne samo na Rimsko Carstvo, nego i u nizu drugih povijesnih epizoda u kojima su zabilježena izbijanja kuge. Na temelju toga se želi istaknuti značaj koji je ta bolest imala na ljudsku povijest. U ovome poglavlju, kojemu je fokus na tzv. Justinijanovoj ili Prokopijevoj kugi, pojašnjava se na koji način je crni štakor prenio novu zarazu u rimsku sferu. Prema autorovom mišljenju, bolest se proširila diljem Mediterana iz Egipta koji je bio prvi pogođen. Pritom se naznačava niz različitih načina na koje se bolest mogla proširiti rimskom sferom. Kao uzrok pojave patogena i izbijanja pandemije, Harper ističe klimatske promjene koje se zbivaju početkom 6. stoljeća. U ovom poglavlju je također primjetan trijumfalistički ton pri opisu dosega suvremenih znanstvenih metoda zbog toga što su suvremene genomske analize iz kosturnih ostataka pokazale da je uzročnik Justinijanove kuge doista bila bakterija koja je uzročnik bubonske kuge. Naposljetku se pojašnjava utjecaj te vrste kuge na demografiju europskog prostora kroz naredna dva stoljeća.

Sedmo poglavlje *Judgment Day* bavi se kasnoantičkim malim ledenim dobom. Kao reakciju na onovremena klimatska događanja, autor ističe dva suprotstavljena kasnoantička svjetonazora: onaj neoplatonistički koji počiva na poimanjima o kozmičkom redu i onaj apokaliptički. U ovoj cjelini se također elaborira značaj Kasiodora kao važnog svjedoka kasnoantičkih klimatskih promjena. Njegov iskaz je posebice važan za 539. godinu, koja se naziva i „godinom bez svjetla“. Uzroke dotičnog događaja Harper vidi u dvjema vulkanskim erupcijama i u vulkanskim oblacima koji su prekrili onodobnu Europu. Kao i u prethodnom poglavlju, i ovdje je stvorena slika Carstva u 6. stoljeću kao suhe, hladne i kužne državne tvorevine koja je na rubu potpune propasti. Daljnji tijek poglavlja bavi se razradom na koji način je ta atmosfera potakla religijsku misao i apokaliptički doživljaj svijeta u judaizmu, kršćanstvu te posebice islamu. U potonjem slučaju, pojava islama i arapska osvajanja koja su rezultirala iz tih religijskih strujanja također

se kontekstualiziraju u prirodne procese toga vremena. S tim događajima Harper naznačava da početak arapskih osvajanja predstavlja službeni kraj Rimskoga Carstva.

U epilogu naslovljenom *Humanity's Triumph?* ističe se značaj radova Thomasa Roberta Malthusa i način na koji je njegov opus pomogao u reinterpretaciji rimske povijesti. Također se povlače paralele između slučaja obrađenog u ovoj knjizi zajedno s trenutnom situacijom te se ponovno ističe da ljudsko postojanje nije odvojivo od prirodnih procesa. Slijede dva dodatka. Prvi je tablični prikaz duljine femura iz historijskih italjskih populacija koji služi kao indikator ljudskog zdravlja u obrađenom periodu, dok drugi sabire sva izbijanja Justinijanove kuge koja su zabilježena u pisanim izvorima. Naposljetku se nalaze bilješke i popis korištene literature.

Očigledno je da je interes za tematikom ove knjige, kao i motivacija za njen nastanak, povijesni trenutak u kojemu se nalazimo, što je činjenica koju autor ne zaboravlja napomenuti već na početku knjige. Upravo je tema knjige odraz trenutnog globalnog straha od antropogenih klimatskih promjena, kao i pojave novih zaraznih akutnih bolesti. Potonja stavka se može iščitati i u Harperovoj dijagnozi senzacionalnog karaktera kada uzročnika Ciprijanove kuge nalazi u virusu srodnom eboli. Pritom je potrebno spomenuti da su teme istraživanja slične ovoj u trendu američke historiografije. Točnije, to se uglavnom odnosi na naznačavanje korelacija između klimatskih promjena i turbulentnih povijesnih perioda. Odličan primjer sličnog pristupa predstavlja knjiga Erica Clinea *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed* u kojoj se kolaps brončanodobnih civilizacija na istočnom Mediteranu i pojava tzv. „naroda s mora“ pokušavaju povezati s klimatskim promjenama i prirodnim katastrofama.

Pojava knjige i motivacija za njezino pisanje također nije odvojiva od trenutnih socio-političkih događanja u anglosaksonske svijetu. Ukoliko moguće identificiranje Sjedinjenih Američkih Država kao trenutno vodeće zemlje u svijetu s Rimskim Carstvom i strahovanje od ponavljanja istog scenarija njihove propasti s onim koji je zadesio Rimljane držimo ipak kao zanemarljivi faktor u ovoj analizi, ostaje za naznačiti barem još dva trenutna strujanja karakteristična za anglosaksonski svijet koja su mogla poslužiti kao katalizator za pojavom knjige ovakve tematike. Prva jest sve učestalije i raširenije negiranje antropogenih klimatskih promjena u javnom diskursu. Druga motivacija se dotiče rasta značaja pokreta ekstremne desnice u zapadnome svijetu koja se poziva na njihovu viziju Rimskog Carstva kao utjelovljenja „zlatnog doba“ europske civilizacije koje su uništile „horde“ imigranata. Pojava knjige koja se bavi ovom tematikom može se tada iščitavati na način da joj je cilj pokazati da se glavni razlozi propasti velikih povijesnih državnih tvorevina ne nalaze nužno u društvenoj ili kulturnoj degradaciji, već da oni mogu počivati i u procesima u kojima ljudi ne moraju nužno imati nikakvog udjela.

Što se tiče pitanja ljudskog djelovanja prisutnog u narativu knjige, primjetno je da usprkos povremenim naglašavanjima antropogene promjene okoliša u ranijim poglavljima, (npr. da je prekomjerna sječa šuma na istočnom Mediteranu dovela do klimatskih promjena; str. 51-52), Harperova glavna teza počiva na okolišnom determinizmu. Točnije, dojam koji se stječe jest da su onodobni Rimljani bili pasivni recipijenti klimatskih promjena i pandemijskih događanja te da potencijalna djelovanja ljudskih aktera nisu bila dovoljno značajan faktor u transformaciji pojedinih značajki rimskog sustava. Naprotiv, poruka koja se može izvući iz Harperovog narativa jest da je to isključivo zasluga događanja prirodnog porijekla kao što su suše, vulkanske erupcije ili zaraze. Problem predstavlja i činjenica da se na klimatsko-geološke promjene, kao i na učinak pandemija na demografsku sliku Carstva gleda kao da su diljem cijelog Carstva imale jednak utjecaj. Harper pritom ne uzima u obzir moguću regionalnu varijabilnost, iako pritom valja naznačiti i mogućnost da je do takvog načina argumentiranja moglo doći i zbog manjka izvora.

Usprkos dotičnim kritikama, valja naglasiti da neovisno od eventualnih mana ovo djelo predstavlja svojevrsni orijentir zato što je ocrtalo u kojem smjeru bi se buduća istraživanja antičkog svijeta mogla voditi i na koji način prirodne znanosti mogu obogatiti spoznaje historijske znanosti. Temeljni značaj ovoga djela jest u tome što je prenijelo na sustavan i jednostavan način jednu kompleksnu temu s novim izvorima (rezultatima prirodnih znanosti) koji su povjesničaru ili prosječnom čitatelju teško razumljivi. Stoga je knjiga zbog uvođenja i interpretiranja tih „novih“ izvora svakako preporučljiva za stručnu zajednicu historijske znanosti, dok bi široj publici mogla biti interesantna ne samo zbog teme kojom se bavi, već i zbog pristupačnog i na trenutke dramatičnog načina na koji autor piše.

Igor Krnjeta

Neil Faulkner, *Povijest Oktobarske revolucije*, prevela s engleskog Iva Karabaić, Fraktura, Zaprešić 2017, 304 str.

Neil Faulkner, iako po struci arheolog, među vodećim je svjetskim povjesničarima marksizma. Zaposlen je na Sveučilištu u Bristolu te je autor brojnih knjiga među kojima se ističe *A Marxist History of the World: from Neanderthals to Neoliberals* (2013.).

Faulkner je od 1980. do 2010. bio član Socijalističke radničke partije u Velikoj Britaniji što i sam ističe na početku knjige kako bi ukazao na snažan utjecaj koji su na njega izvršili mnogobrojni revolucionarni aktivisti i njegovi stranački drugovi jer su navedeni bili ključni za njegovo shvaćanje Oktobarske revolucije koje je iznio u knjizi (str. VII). Knjiga je napisana uoči stote godišnjice Oktobarske revolucije, a od niza drugih napisanih o istoj temi razlikuje se time što pruža pregled povijesti revolucije iz ultralijeve, socijalističke perspektive. Autor govori o poticajima koji su ga naveli da se uhvati u koštac s pisanjem knjige. Ponajprije ističe kako je „Ruska revolucija događaj s vjerojatno najviše pogrešnih tumačenja u svjetskoj povijesti“ (str. 1). Cilj knjige je ukazati na te zablude i obilježiti stotu godišnjicu revolucije razotkrivajući je u njenom pravom svjetlu.

Autor kroz cijelu knjigu provlači i brani tri ključne teze. Prva, da je Lenjin bio demokrat, a boljševička partija masovni demokratski pokret čime niječe rašireno mišljenje i viđenje Lenjina kao diktatora. Druga Faulknerova teza govori da je revolucija bila masovni pokret naroda koji se temeljio na participativnoj demokraciji te odbacuje tezu da se radilo o prevratu s ciljem uvođenja diktature. Treća teza koja se provlači kroz knjigu jest da je staljinizam bio kontrarevolucionarni pokret koji je uništio boljševičku partiju i sovjetsku demokraciju. Sasvim je jasno, jer autor to niti ne pokušava sakriti, da se Faulkner divi Oktobarskoj revoluciji, te njenim vođama Lenjinu i Trockom.

Knjigu o prošlim događajima piše s ciljem da posluži u sadašnjem vremenu. Nije ju napisao s ciljem da je koriste povjesničari i sveučilišni profesori koji proučavaju svijet nego je njena svrha da bude inspiracija aktivistima koji žele promijeniti svijet. Autor veliča „stvaralačku snagu običnog naroda kad se organizira i ustane u borbu protiv svog tlačitelja“ (str. 3). Knjigu započinje mišlju kojom je i završava, pozivom na provođenje svjetske antikapitalističke revolucije. U centru autorova istraživanja nalazi se stanje u Rusiji koje je prethodilo Revoluciji, razlozi koji su je omogućili te sam tijekom Revolucije i njene posljedice.

Autor započinje knjigu s pregledom stanja u Rusiji kako bi ukazao zašto je upravo ona postalo plodno tlo za izbijanje revolucije 1917. godine. Koliko je snažan naglasak stavio na događaje i

processe koji su prethodili i doveli do Oktobarske revolucije jasno nam svjedoči činjenica da im je posvetio više od pola knjige. Na početku postavlja ključno istraživačko pitanje: što je omogućilo autokratsku vladavinu careva u Rusiji. Kako bi na njega dao odgovor polazi sve od ranog 13. stoljeća i vladavine Mongola te objašnjava u kojim su uvjetima Romanovi u 17. stoljeću došli na vlast. Objašnjava na čemu se njihova vladavina temeljila i zašto su mogli više od tri stotine godina vladati onako kako su vladali – autokratski.

Za autokratsku i militarističku carsku vladavinu tvrdi da je rezultat međudjelovanja zaostalosti gospodarstva, slabosti civilnog društva i nadmetanja sa suparničkim silama što je rezultiralo revolucionarnim zbivanjima 1917. godine (str. 11). Kako bi objasnio spomenutu tezu polazi od prikaza brojnih protuslovlja koja su se dugo nakupljala u ruskom društvu i kulminirala revolucijom kada su dosegla kritičnu masu. Kako bi objasnio stanje u ruskom društvu i mnogobrojne faktore koji su utjecali na njega, pažnju poklanja ruskim geografskim i klimatskim razlikostima, raznolikosti etničkih zajednica, ekstenzivnoj poljoprivrednoj proizvodnji, životnim uvjetima seljaštva, građanskom društvu, razvitku gradova i trgovine, centralizaciji, militarizaciji i industrijalizaciji Rusije.

Upravo u slaboj razvijenosti gradova i javnih institucija te slabom i rascjepkanom građanskom društvu, kao i nedostatku kulture vidi plodno tlo za vladavinu carske autokracije. Govoreći o militarizaciji i industrijalizaciji Rusije, ukazuje na njihovu međusobnu povezanost, tj. kako su nove tehnike i modernizacija ratovanja dovele do velikog gospodarskog razvoja u Rusiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća što je silu pretvorilo u „mješavinu najnaprednije tehnike i zaostalosti u pradavom dobu“ (str. 22). U nepomirljivoj kontradikciji tradicije i modernosti, Rusije s jedne strane kao velesile, a s druge strane istodobno kao zaostale zemlje s relativno nerazvijenim gospodarstvom, društvom i kulturom, autor vidi glavne uzroke izbijanja revolucije 1905. godine. Ukazuje na značaj revolucionarnih zbivanja 1905. godine te ih, citirajući Lenjina, opisuje kao „generalnu probu“ Oktobarske revolucije (str. 27). Naime, iako je revolucija tada bila poražena, iskustva u njoj stečena bila su dragocjena revolucionarima u provođenju nove revolucije dvanaest godina kasnije.

U nastavku Faulkner daje pregled ruske revolucionarne politike između 1825. i 1917. godine. Govori o pretpovijesti revolucionarnog pokreta kako bi objasnio zašto je došlo do sukoba različitih suparničkih frakcija tijekom 1917. godine. Opisuje život i položaj seljaka tijekom 19. i početkom 20. stoljeća i objašnjava zašto ih narodnjaci nisu uspjeli potaknuti na pobunu te zašto su seljaci tako dugo ostali u „političkom drijemežu“ (str. 40). Osvrće se i na životne uvjete te strukturu ruskog proletarijata te navodi zašto je upravo radnička klasa bila klasa s najvećim revolucionarnim potencijalom. Postavlja pitanje tko je mogao osigurati centralizirano nacionalno vodstvo kako bi se uspješno provela revolucija. Govori o razlikama u viđenju karaktera revolucije između menjševika i boljševika te ističe teoriju permanentne revolucije i njenog kreatora Lava Trockog kao jednog od boljševika s najjasnijim vizijama.

Tvrdnju da je Lenjin bio nesmiljen i diktatorski vođa naziva besmislicom, a tezu da je naučio izgraditi partiju u kojoj bi intelektualci iz srednje klase vladali nad radničkom klasom smatra sasvim netočnom. Zaključuje da je boljševička partija u razdoblju od 1912. do 1917. bila radnička sastavom i demokratska karakterom. Stoga autor, kako bi obranio ovu tezu, znatnu pažnju posvećuje usponu boljševika do vlasti. Pokazuje što i tko je sve utjecao na oblikovanje Lenjinove revolucionarne misli te koliko je na njega utjecalo ubojstvo njegova brata Aleksandra Uljanova 1887. godine pod optužbom za planiranje atentata na cara Aleksandra III. Analizira Lenjinov koncept revolucije te objašnjava kojoj je klasi i zašto Lenjin namijenio ulogu pokretača

revolucije. Ukazuje kako boljševička partija nikada nije bila „demokratsko centralistička sekta“ kako su je okarakterizirali u svojim „neupućenim komentarima entuzijasti i klevetnici“, nego masovna revolucionarna partija kojoj je uzor bila Socijaldemokratska partija Njemačke (SPD), tada najveća radnička organizacija na svijetu (str. 68).

Veliku prepreku za izgradnju masovne demokratske partije predstavljao je ruski represivni aparat te autor iznosi Lenjinov plan za obnovu socijaldemokracije koji bi aktivistima omogućio djelovanje unutar policijske države. Taj plan bio je dvojak. Kao prvo, Lenjin je predlagao objavljivanje socijalističkih novina, a kao drugo predlagao je zbijanje redova partijske organizacije kako bi je učinio otpornijom na policijske provale. Ukazuje kako je drugi dio Lenjinovog plana ponajviše bio pogrešno tumačen jer se shvaćao kao strategija stvaranja totalitarne diktature. Ustvari, ono što je Lenjin želio bilo je da su ključne partijske ćelije, radi sigurnosti od policije, centralizirane i zatvorene, ali da se u isto vrijeme u pokret uključe raznolike, heterogene grupe. Pokazuje kako je upravo ovaj drugi dio Lenjinovog plana, tj. problem definiranja člana partije bio početak frakcijskih sukoba u Ruskoj socijaldemokratskoj radničkoj partiji (RSDRP).

Iznosi različita stajališta, nedoumice i neslaganja između menjševika i boljševika, ali i sukobe i srazove koji su se odvijali unutar same boljševičke frakcije. Faulkner objašnjava zašto smatra da je Lenjin bio u pravu kada je tvrdio da partiju mora sačinjavati isključivo aktivistička avangarda, a ne široke mase labavo povezane s partijom. Razmatrajući postanak frakcionaštva, ističe kako je pogrešno takozvani „boljševički centralizam“ suprotstavljati navodnoj „menjševičkoj demokraciji“ (str. 79). Često se koristi Lenjinovim citatima da bi ukazao kako je boljševički vođa zapravo kritizirao centralizam i konzervativizam partijskih aktivista težeći masovnoj regrutaciji mladih radnika u partiju te njihovom postavljanju u ključna partijska tijela.

Upravo u trenutku kada je boljševička partija rasla, te kada su boljševici preuzeli punu kontrolu nad RSDRP-om nadvladavši menjševike, kada su oživjeli štrajkovi, a radnički i politički nemiri dosegli svoj vrhunac, kada je Sankt Peterburg bio na rubu revolucije, započeo je iznenada Prvi svjetski rat. Faulkner objašnjava kako je rat u početku uspio ugušiti revolucionarno raspoloženje te koliko je kobna bila odluka vođa njemačkog SPD-a da podrže rat nakon čega su i druge europske socijalističke partije „padale poput domina“ (str. 110). S druge strane zaključuje kako su upravo ratna zbivanja uskomešala dubine ruskog društva kao niti jedna prethodna nacionalna kriza. Govori o karakteru rata i zašto Rusija nije mogla držati korak sa svojim snažnim protivnicima. Opisuje očajno stanje koje je vladalo u ruskom društvu. Krajnja bijeda i glad mučile su veliki dio stanovništva.

Stoga ukazuje da je Februarska revolucija započela spontano, kao kulminacija krize zbog nestašice hrane. Za njeno pokretanje inicijativa nije došla iz redova partijskog vodstva. Bila je to revolucija odozdo. Kada su je na Međunarodni dan žena, 23. veljače, stupanjem u štrajk i izlaskom na ulice započele petrogradske radnice, Faulkner ističe da ni revolucionari ni vlasti nisu bili svjesni njenog dubinskog značenja nego su to protumačili kao jedan od mnogobrojnih sličnih događaja koji su potresali Rusiju u to doba. No štrajk se izrodio u revoluciju koju autor naziva najvećim narodnim ustankom u povijesti koji je poveo običan narod i u kojem buržoazija nije odigrala nikakvu ulogu. Pokazuje kakvu su ulogu u rastućem ustanku odigrale oružane snage – kozaci, policija i vojska. Vrlo plastično opisuje kolebanja vojnika i njihove unutarnje borbe koje se kulminirale vojnom pobunom i svrstavanjem bok uz bok s pobunjenim proletarijatom.

Ukoliko su radnici zajedno s vojnicima-seljacima uspjeli sami izvojevati pobjedu, Faulkner postavlja pitanje zašto je vlast prešla u ruke liberalno buržoaskih političara i je li to bila ustvari „buržoaska revolucija“. Ukazuje da je nakon revolucije došlo do uspostave dvovlašća. Ističe kako

prava vlast nije bila u rukama Privremene vlade nego u novoformiranim sovjeticima. Postavlja te nudi odgovor na pitanje zašto su vođe sovjeta uopće dopustili kadetima da formiraju vladu i time izazvali negodovanje svojih brojnih pristaša. Opisuje slabosti i nesposobnost cara Nikolaja II da se uhvati ukoštac sa političkom i društvenom krizom koja se sve više rasplamsavala. Kritički se osvrće i na Nikolajevu suprugu, praznovjernu i lakovjernu caricu Aleksandru koja je bila pod velikim utjecajem nakaradnog Rasputina. Iako ukazuje na uhićenje i stavljanje u kućni pritvor carske obitelji, o likvidaciji Romanovih gotovo da i ne govori, dok se Lenjinova uloga u spomenutim događajima uopće ne spominje.

Faulkner ukazuje na važnost Lenjinovih *Travanjskih teza* i opisuje njegove napore da promijeni smjer svoje stranke koja je tada podupirala Privremenu vladu i, kako autor ističe, nije puno odskakala od menjševika i esera, tj. od reformista. Pokazuje zašto je Lenjin, nakon početnih negodovanja boljševičkih vođa na njegove *Travanjske teze*, vrlo brzo uspio nametnuti svoja gledišta boljševičkoj partiji. Vrlo plastično opisuje političku nestabilnost, slabosti i smjene privremenih vlada, a prema njenim predstavnicima se odnosi s velikom dozom kritičnosti. Premijera Treće privremene vlade, esera Aleksandra Kerenskog opisuje kao čovjeka „limitiranog intelekta“, „liberalno-imperijalista s crvenim perjem“ koji je bio „poput kukavičjeg jajeta u Sovjetu“ te koji je bio „živi izraz nerazriješenih kontradikcija ruske revolucije sredinom 1917.“ (str. 160 i 171).

Autor plastično opisuje sve veće protivljenje ratu, nevoljkost vojnika da se bore, njihove težnje i nadu da su ključne promjene koje će im osigurati sretniju budućnost na dohvatu ruke. Objašnjava kako je Rusiju razarao spoj vojnog poraza, ekonomskog sloma i društvenog rastakanja. Smatra kako je upravo pokušaj kontrarevolucije utjelovljen u puču vrhovnog zapovjednika vojske Lavra Kornilova bio ključni faktor koji je radikalno pomaknuo uljevo uskomešane ruske mase za koje je rekao da su tada uvidjele kako su Lenjinovi boljševici „najodlučniji prvaci revolucije i zahtjeva običnih ljudi za mirom, zemljom i slobodom“ (str. 186).

Događajima koji su prethodili Oktobarskoj revoluciji autor je posvetio najveći dio svoje knjige. Razlozi su već spomenuti. Autor je želio pokazati predrevolucionarno stanje u Rusiji kako bi čitateljima događaji i postupci glavnih aktera iz listopada bili što jasniji. Događajima u oktobru posvećuje svega 15-tak stranica knjige. Autor naglasak stavlja na karakter revolucije. Ukazuje na nerazumijevanje Oktobarske revolucije i brani tezu koju kao nit vodilju provlači kroz cijelu knjigu. Kritizira „povjesničare sklone desnici“ koji događaje u oktobru tumače kao „boljševički prevrat“ koji je navodno omogućila „anarhija“ u koju je zapala Rusija u jesen 1917. godine (str. 196). Ukazuje da je ono što navedeni povjesničari smatraju „anarhijom“ zapravo bio rasap državnog režima i uspostava novih organa narodne vlasti, a tzv. „prevrat“ zapravo „iskazivanje demokratske volje milijuna radnika, vojnika, mornara i seljaka“ (str. 196). Autorov stav najbolje dolazi do izražaja u tvrdnji kako je „oktobarska pobuna bila remek-djelo umjetnosti revolucije“ (str. 207).

Posljednji dio knjige posvećen je događajima nakon uspostave sovjetske vlasti pa sve do 1938. godine. Autor mu daje vrlo simboličan naziv, „Mrak“, koji nam sam po sebi jasno ilustrira kakav je njegov stav prema zbivanjima u sovjetskoj Rusiji koja su uslijedila u tom razdoblju.

U završnom poglavlju govori se o uspostavi sovjetske, kao istinske narodne vlasti, njenim prvim odlukama – dekretima, ali i velikim poteškoćama s kojima je bila suočena. Autor tvrdi kako je jedini spas za boljševički režim bila svjetska proleterska revolucija. Objašnjava zašto su boljševički vođe smatrali da nije bio moguć opstanak „socijalizma u jednoj zemlji“ te s kojim je ciljem stvorena Komunistička internacionala 1919. godine. Razmatra pitanje realnosti Kominterninog pokušaja da potakne svjetsku revoluciju u godinama nakon 1917. Piše zašto je revo-

lucija prvo izbila u Rusiji, te govori o revolucionarnim previranjima u Njemačkoj, Mađarskoj, Italiji i Španjolskoj. Razmatrajući tijek revolucije u Njemačkoj i razloge njene propasti, iznosi mišljenje da je kojim slučajem proleterski ustanak tada uspio kako bi to vrlo vjerojatno osiguralo globalno širenje revolucije. Ukazuje na ključne čimbenike (pogrešan odabir pravog trenutka, pogreške vodstva, slaba organizacija, nedostatak jedinstva, nejasni ciljevi) koji su na kraju doveli do jenjavanja revolucionarnog vala.

Autor ističe kako su Građanski rat i ratni komunizam bili ključni u preobrazbi karaktera boljševičkog režima koji se pretvorio u „groznu karikaturu svojih nekadašnjih socijalističkih ideala“ (str. 255). Ukazuje na paradoks i kontradikciju koja se nalazila u činjenici da su postupci Crvene armije, koji su joj omogućili pobjedu nad kontrarevolucionarima u ratu, s druge strane doprinijeli uništenju same revolucije. Argumentira svoju tezu na primjeru prisilnih rekviriranja na selu poduzetih s ciljem snabdijevanja Crvene armije, koji su dugoročno zatrovali odnose režima i seljaka. Piše kako su nestašice, glad i bijeda, intenzivirane Građanskim ratom, dovele do razilaženja interesa između radnika i seljaka. U tom svjetlu smatra kako je pobjeda u Građanskom ratu bila Pirova jer je od sovjetske države ostala „samo ljuštura“ (str. 245). Ukazuje kako je Građanski rat pospješio ekonomski kolaps i društvenu transformaciju što je razorilo revolucionarne kadrove iz 1917. godine. Naglasak stavlja na posljedice rata jer su one omogućile, prema Faulknerovom mišljenju, da Rusija u relativno kratkom razdoblju klizne od demokratskog prema totalitarnom režimu. U tom kontekstu objašnjava kako je rastakanje gradova, te s time povezano razvodnjavanje masovnog demokratskog pokreta, smanjenje radničke klase i njen sukob sa klasom seljaka, širom otvorilo vrata uspostavi Staljinova totalitarna režima.

Autor objašnjava kako je revoluciju, uz kontrarevoluciju Bijelih, sve više počela nagrizati i jedna druga kontrarevolucija koja je nikla unutar samog revolucionarnog pokreta. Ključnu ulogu u tom procesu je odigrao novi birokratski aparat partije i države koji se pojavio kao jedina organizirana snaga u raslojenom i transformiranom društvu. Pokazuje kako je Staljin bio proizvod nove, degenerativne birokratske vladajuće klase te objašnjava kako je i zašto Staljin uz njenu potporu uspio uništiti boljševičku partiju i revoluciju. No ukazuje da uvođenje staljinističke diktature nije bilo kobno samo za Rusiju nego i za Europu. Kominternu je postala instrument nametanja Staljinove politike stranim komunističkim partijama. Postala je aktivno kontrarevolucionarna i sektaška što je, ističe autor, omogućilo Hitlerov dolazak na vlast u Njemačkoj i poraz revolucionara u Španjolskom građanskom ratu. Čovječanstvo je platilo strašnu cijenu.

Neil Faulkner u knjizi *Povijest Oktobarske revolucije* opisuje kaotične događaje koji su se zbivali prvenstveno na ulicama Petrograda (Sankt Peterburga), ali i diljem Rusije 1917. godine. Puno prostora posvećuje događajima prije listopada 1917. kako bi opisao stanje u Rusiji i objasnio zašto je upravo u njoj došlo do izbijanja proleterske revolucije. Opisuje veliko siromaštvo i zaostalost diljem zemlje, stravične životne uvjete seljaka i radnika čije su težnje i nade u bolju budućnost utjelovljivali Lenjinovi boljševici kao jedina snaga u zemlji koja je istinski zastupala interese širokih masa. Govori i o povijesti revolucionarnog pokreta, frakcijskim sukobima u Ruskoj socijaldemokratskoj radničkoj partiji (RSDRP), ali i razmimoilaženjima, nesuglasicama i borbi za prevlast istaknutih boljševika. Cilj knjige je pobiti neka uvriježena mišljenja i prihvaćene teze o karakteru boljševičke revolucije i njenim vođama. Nit vodilja koju provlači kroz cijelu knjigu jest da je boljševička partija bila masovni demokratski pokret koji se temeljio na participativnoj demokraciji te da je Lenjin bio istinski demokrat, a ne autoritarni i diktatorski vođa. Druga bitna teza koju iznosi govori da su izoliranost Rusije, Građanski rat i ekonomski kolaps omogućili staljinističku kontrarevoluciju koja je uništila boljševičku demokraciju. Često citira Trockog i

Lenjina koje smatra političkim genijima jednako zaslužnima za ostvarenje boljševičke revolucije. Poručuje da iz primjera revolucije 1917. godine i mi danas možemo izvući brojne lekcije te da možemo i moramo od boljševika puno toga naučiti ukoliko želimo promijeniti svijet na bolje.

Iako se autor nedovoljno detaljno dotiče nekih važnih problemskih pitanja, poput rasvjetljavanja Lenjinove uloge u likvidaciji carske obitelji te uspostavi i djelovanju tajne policije Čeke, smatram da je ovo djelo, napisano perom zapadnog povjesničara, vrijedan historiografski prikaz revolucije iz socijalističke perspektive.

Renata Dečman

Danijel Vojak, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918.-1941.*, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH „Kali Sara“ i Romsko nacionalno vijeće, Zagreb 2013, 229 str.

Danijel Vojak dugi niz godina bavi se istraživanjem povijesti manjina u Hrvatskoj i okolnim zemljama. Na tom je području diplomirao, magistrirao i doktorirao, te objavio velik broj znanstvenih članaka i preglednih radova, stoga ga opravdano možemo svrstati među vodeće stručnjake za povijest Roma u Hrvatskoj i regiji. Od 2008. godine radi kao asistent – znanstveni novak (od 2012. godine znanstveni suradnik) na projektu „Manjine u Hrvatskoj i Hrvati u okolnim zemljama: povijesni identiteti“ u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Uz proučavanje povijesti i kulture Roma, bavi se i proučavanjem povijesti Samobora i sjeverozapadne Hrvatske. Za pisanje knjige *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918.-1941.* autor je koristio brojnu izvornu arhivsku građu, suvremene novinske članke, te literaturu stranih i domaćih autora.

Nakon uvodnih dijelova, predgovora izdavača i predgovora autora, knjiga sadrži sedam poglavlja u kojima se autor najprije osvrće na korištene izvore i literaturu, te opću povijest Roma u europskom i hrvatskom kontekstu dok u preostalim pet poglavlja istražuje i raspravlja povijest i položaj Roma u zadanom povijesnom razdoblju. Svako je poglavlje podijeljeno na specifična potpoglavlja, kako bi knjiga bila preglednija i razumljivija. U posljednjim poglavljima autor iznosi zaključak, nabroja korištene izvore i literaturu, te korištene kratice. Posljednje poglavlje sadrži bilješku o autoru.

U predgovoru (str. 1-2) autor iznosi i objašnjava svoje motive za istraživanje povijesti Roma i rađanje ideje za pisanje knjige, opravdava svoje bavljenje povijesti Roma, obrazlaže potrebu za istraživanjem tog povijesnog područja i iznosi zahvale.

Drugo poglavlje pod nazivom „Izvori, literatura i metodologija“ (str. 3-7) podijeljeno je na tri potpoglavlja. U prvom potpoglavlju autor nabroja izvore i fondove izvora dostupne za istraživanje povijesti Roma u međuratnom razdoblju. Od arhivskih fondova u knjizi su ponajviše obrađeni fondovi Hrvatskog državnog arhiva, ali i poneki osobni fondovi poput fonda Josipa Matasovića za kojeg autor navodi da sadrži građu o povijesti Roma koja je tek manjim dijelom objavljena. Autor ističe da se u fondu Zavoda za statistiku 1875-1948. nalaze spisi vezani za popise stanovništva iz 1921. i 1931. godine koji su ključni za istraživanje povijesti Roma između dva svjetska rata, s obzirom da čine glavni izvor demografske, obrazovne, vjerske, spolne i druge strukture romskog stanovništva. Zatim nastavlja s nabrojanjem arhiva i fondova obuhvaćenih istraživanjem, te napominje kako je za istraživanje povijesti Roma na dalmatinskim područjima dostupno jako malo izvora, zbog čega je navedeno zemljopisno područje i manje zastupljeno u knjizi. Romi su većinom živjeli u ruralnim područjima Istočne i srednje Slavonije,

te na područjima oko grada Zagreba, stoga se u zagrebačkim arhivima i knjižnicama, te arhivima i knjižnicama slavonskih gradova može pronaći najviše izvora i novinskih članaka relevantnih za istraživanje povijesti Roma između dva svjetska rata. U drugom potpoglavlju autor nabraja i ukratko prikazuje objavljena djela o povijesti Roma na područjima bivših južnoslavenskih država, te djela objavljena na engleskom jeziku od kojih se neka dotiču povijesti Roma na južnoslavenskim prostorima. Ponajveći utjecaj na proučavanje romske povijesti na tim zemljopisnim područjima imaju djela romskih znanstvenika iz Srbije, Rajka Đurića i Dragoljuba Ackovića, čija djela autor nabraja i ukratko prikazuje. U trećem potpoglavlju autor razjašnjava pojmove koje koristi u knjizi, povijesne nazive Roma u određenim zemljopisnim područjima i metodologiju kojom je knjiga pisana.

U trećem poglavlju pod naslovom „Iz povijesti Roma u Europi i Hrvatskoj od njihova doseljavanja do 1918. godine“ (str. 9-60), autor donosi kratak pregled povijesti Roma u Aziji, te nešto širi pregled povijesti Roma u Europi i Hrvatskoj koristeći se pritom djelima hrvatskih i svjetskih znanstvenika. Pojašnjava društveno-politički kontekst romske povijesti, prisutnost Roma u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji, te odnos europskih država prema Romima s posebnim osvrtom na Njemačku.

Prvi dokazi o zasebnosti Roma, odnosno romskog jezika, potječu iz IV. stoljeća pr. Kr., odnosno iz III. stoljeća pr. Kr. s područja Perzije koja se smatra pradomovinom Roma. S područja Perzije Romi od V. do X. stoljeća postupno migriraju prema zapadu da bi od XII. stoljeća, ponajviše zbog navale Tatara, počeli masovnije iseljavati u smjeru europskih zemalja. Politički procesi i ratna gibanja najviše su utjecala na migracije romskog stanovništva. Njihova veća prisutnost u zemljama zapadne Europe osjeća se u XV. stoljeću kada domicilno stanovništvo mijenja svoj odnos prema Romima, te se javljaju i prve antiromske odredbe i progoni. Prvi zabilježeni sustavni progon Roma započeo je 1498. godine kada je parlament Svetog Rimskog Carstva zaključio da su Romi osmanski špijuni i neprijatelji kršćanstva. Iduće je godine slična odredba donesena i u Španjolskoj, a isti su primjer slijedile i druge europske vlasti. Da su europske vlasti sustavno mijenjale odnos prema Romima pokazuje činjenica da je samo u njemačkim državama u periodu između 1497. i 1774. godine doneseno 146 odredaba usmjerenih protiv Roma. U razdoblju prosvijećenog apsolutizma represivne mjere protiv Roma postajale su sve izraženije, a među vladarima koji su potpisali najviše „antiromskih“ odredbi prednjačili su Habsburgovci. Kako se bližilo dvadeseto stoljeće tako su neke europske države ublažavale represivnu politiku prema Romima uz istovremeno donošenje novih zakona za „kontrolu“ i „discipliniranje“ romskog stanovništva, a što je bio svojevrsni uvod u buduće rasne zakone.

U trećem potpoglavlju, uglavnom na temelju domaće i strane literature, autor donosi pregled povijesti Roma u Hrvatskoj od njihovog doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata. Romi se na hrvatskim prostorima prvi puta spominju 1362. godine u dubrovačkim izvorima, a nedugo zatim i u zagrebačkim spisima. Autor navodi da se u izvorima spominju „skupine Roma brojnije od 200 žitelja“, ali ne navodi koji su to izvori niti svoju tvrdnju potkrepljuje citatom. Puno pozornosti također posvećuje progonima i represijama nad Romima od strane hrvatskih vlasti, te percepciji Roma kod hrvatskog naroda i državnog aparata. Dosta prostora je posvećeno i zakonima i propisima protiv Roma donesenim od strane hrvatskih vlasti te brojnosti romskog stanovništva u određenim razdobljima i na određenim zemljopisnim područjima. Zatim iznosi podatke i zaključke popisa stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u periodu od 1851. do 1910. godine. Autor prilaže nekoliko zanimljivih tablica i grafičkih prikaza iz kojih se može vidjeti broj Roma u određenim periodima i gustoća njihove naseljenosti na određenim hrvatskim

prostorima. Prema prvom popisu stanovništva 1851. godine na hrvatskim je prostorima živjelo 1456 Roma, najviše na području Osječke županije. S vremenom su popisi stanovništva bili sve precizniji te je i službeni broj Roma na hrvatskim prostorima bio sve veći, pri čemu se ne smije zaboraviti i isključiti njihovo konstantno migriranje i doseljavanje na hrvatske prostore što je također doprinislo sve većoj brojnosti romske populacije.

U sljedećem potpoglavlju, autor se vraća izlaganju povijesti Roma na europskim područjima s fokusom na period između dva svjetska rata. Na temelju istraživanja, uglavnom stranih autora, sumira društveno-političku povijest Roma u Europi i odnos europskih država prema nacionalnim manjinama s posebnim osvrtom na njemačku politiku prema Romima. Iako naslov poglavlja sugerira da se u tom dijelu knjige obrađuje povijest Roma do 1918. godine, autor, kada piše o Romima u kontekstu europske povijesti, svoje izlaganje proteže čak do 1941. godine.

U četvrtom poglavlju pod nazivom „Povijest Roma na hrvatskim područjima 1918.-1941.“ autor na temelju literature i izvorne građe obrađuje i iznosi povijest Roma na hrvatskim prostorima u razdoblju između dva svjetska rata. Znatan prostor na početku poglavlja posvećuje političkoj i gospodarskoj povijesti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca i Kraljevine Jugoslavije iznoseći pritom općeprihvaćene i općepoznate povijesne činjenice i teze koje ne povezuje sa svojim izlaganjem o Romima i njihovom povijesti toga razdoblja. U nastavku dobivamo uvid u položaj manjina u međuratnoj Jugoslaviji temeljen ponajviše na istraživanjima hrvatskih autora. Treće potpoglavlje nosi naslov „Demografska struktura Roma“ što čitatelja navodi na pomisao da se u tom dijelu obrađuju demografski podaci o hrvatskim Romima u međuratnom razdoblju, međutim, autor se zadovoljava tek iznošenjem dostupnih izvora za proučavanje demografske strukture Roma u spomenutom periodu.

Sljedeća potpoglavlja donose detaljne podatke o broju Roma evidentiranih na popisima stanovništva 1921. i 1931. godine, te nekoliko tablica i grafičkih prikaza u kojima se jasno i pregledno razrađuje broj i struktura Roma po gradovima, kotarevima i županijama. Romi su na hrvatskim područjima uglavnom bili mlađe dobi – 55% bilo je mlađe od 21 godine, a svega 7% starije od 60 godina. Poražavajuća statistika je ona o pismenosti Roma jer se tek 5% njih izjašnjavalo kao pismeno. Daleko više tablica i grafičkih prikaza autor iznosi pri izlaganju i obradi popisa stanovništva iz 1931. godine što je i razumljivo s obzirom da je taj popis stanovništva bio detaljniji i precizniji. U nastavku poglavlja saznajemo korisne informacije o romskim skupinama koje su naseljavale prostore međuratne Jugoslavije. Na hrvatskim su prostorima bile prisutne različite romske skupine koje je domicilno stanovništvo različito i nazivalo. Tako se spominju „cigani kotlari i kovači“, „cigani koritari“, „cigani skitnice“, Ruski Cigani, Turski Cigani itd. Često su to bile male skupine Roma od kojih su mnoge bile nomadskog karaktera. Pravni položaj romskih skupina, odnosno Roma, na području kraljevina SHS i Jugoslavije ispočetka je bio reguliran zakonima preuzetim iz bivših država dok se početkom dvadesetih godina 20. stoljeća započinje s donošenjem zakona, propisa i uredbi kojima je svrha kontrola nad Romima. Na temelju izvora, autor zatim raspravlja o pravnom položaju Roma na jugoslavenskim prostorima u razdoblju između dva svjetska rata i toj temi posvećuje puno prostora.

Peto poglavlje nosi naslov „Društveno-gospodarski, obrazovni i zdravstveni položaj Roma u međuratnoj Hrvatskoj“ (str. 125-141). Na temelju izvorne građe Danijel Vojak analizira položaj Roma u spomenutim kontekstima tragajući za odgovorom na pitanje jesu li se Romi na hrvatskim područjima u međuratnom razdoblju međusobno povezivali na političkoj, gospodarskoj i bilo kojoj drugoj razini. Analizira obrazovanost Roma, odnosno njihovo sudjelovanje u obrazovnom sustavu i zdravstveni položaj. Zdravstveni je položaj za Rome bio izrazito težak. Živjeli

su u teškim prilikama i najčešće izvan sustava, u siromaštvu i na rubu društva. Teško gospodarsko stanje države značilo je još teže gospodarske prilike za Rome, a to se odražavalo i na njihovu ishranu, te posredno i na zdravlje. Nije bez razloga više od polovice Roma bilo mlađe od 21 godine jer teške životne prilike u pravilu znače i kraći životni vijek. Romi koji su bili dio sustava, odnosno društvenog i gospodarskog života, bavili su se zanatima ili češće trgovinom i razmjenom. Kao što se iz njihovih već spomenutih naziva da i naslutiti, određene skupine Roma bavile su se određenim zanatima. U području trgovine čini se da je vrlo česta i najunosnija bila ona konjima, jer autor navodi imena Roma koji su trgovinom konja stekli veliko bogatstvo. Važno je napomenuti da je svaka gospodarska djelatnost za Rome bila izrazito otežana zbog stereotipa i predrasuda koje su prema njima gajile institucije i domicilno stanovništvo.

U šestom poglavlju pod nazivom „Vlast i Romi, nerazumijevanje – nepovjerenje – nasilje: odnos državnih i lokalnih vlasti prema Romima u međuratnoj Hrvatskoj“ (str. 143-175) raspravlja se o odnosu središnjih i lokalnih vlasti prema Romima, borbi Roma za svoja prava, nasilju nad Romima od strane domicilnog stanovništva i državnog aparata, te o predrasudama i stereotipima. Rasprava i izlaganje temelje se većinom na izvornim dokumentima uz povremeno citiranje suvremenih novinskih članaka.

Neučinkovitost središnje vlasti kraljevina SHS i Jugoslavije odražavala se i na „romsko pitanje“. Poput društva, i institucije su prema Romima bile nepovjerljive i nastupale s predrasudama. Redarstvene snage i drugi „čuvari zakona“ krajnje su negativno doživljavali Rome smatrajući ih osobama koje se lako odaju krađi, prijevarama i kriminalu. Zbog takvih stavova i zbog činjenice da su se brojni Romi doista bavili sitnim kriminalom i šibicarenjem, redarstvene su snage prema Romima vrlo često nastupale nasilno i represivno pri čemu se često nisu tražili dokazi o njihovoj krivici. Na posljednjim stranicama poglavlja autor prilaže nekoliko tablica i grafičkih prikaza iz kojih je jasno vidljivo koliki su udio Romi zauzimali u disciplinskim postupcima i kaznenom sustavu međuratnih južnoslavenskih država, te kako se sustav u nekim slučajevima odnosio prema njima.

Sedmo poglavlje nosi naslov „Odnos crkvenih vlasti prema Romima u međuratnoj Hrvatskoj“ (str. 177-185). Prema riječima samog autora, „Romi su se preuzimanjem vjeroispovijesti domicilnog stanovništva koristili kao sredstvom integracije u određenu zajednicu“, što potvrđuje i popis stanovništva iz 1931. godine. No, to nije značilo da su Romi napuštali svoje tradicijske i vjerske običaje što autor dokazuje analizom izvora i suvremenih novinskih članaka. I naslov ovog poglavlja kod čitatelja pomalo budi pogrešna očekivanja. Naime, u poglavlju se izlažu i obrađuju zanimljivi podaci i povijesne činjenice o vjeroispovijesti Roma, ali gotovo se uopće ne raspravlja o odnosu crkvenih vlasti prema romskom stanovništvu. Autor tek zaključuje da su pravoslavna i katolička crkva, zbog sve veće brojnosti Roma, počele organizirano nastupati prema romskoj zajednici kako bi ih integrirale u svoje župe. O Romima muslimanima iznosi samo brojčane podatke dok njihov odnos s islamskom vjerskom organizacijom uopće ne obrađuje.

U posljednjem, osmom poglavlju pod nazivom „Odnos stanovništva prema Romima u međuratnoj Hrvatskoj“ (str. 187-202) autor, na temelju izvorne građe i suvremenih novinskih članaka, istražuje i analizira odnos seoskog i gradskog stanovništva prema Romima. Prema njegovim riječima, odnos romskog i neromskog stanovništva većinom je bio negativan čemu je „kumovala“ percepcija Roma kao lopova, varalica, neradnika, širitelja zaraznih bolesti i slično. Seosko stanovništvo je na Rome uglavnom gledalo kao na lukave varalice koje konstantno pokušavaju iskoristiti naivno, dobroćudno i lakovjerno seosko i gradsko stanovništvo. Na kolektivno negativnu percepciju Roma vjerojatno su najviše utjecale glasine, ponekad i istinite, o seoskoj

djeci ukradenoj i osakaćenoj od strane Roma koju su zatim iskorištavali za prosjačenje. Pošto je najveći dio Roma živio na gospodarskoj i društvenoj margini, preživljavajući na razne nezakonite ili društveno neprihvatljive načine, njihova se ishrana često temeljila na konzumiranju struvina koje su seljaci odbacili, što je također doprinijelo negativnoj percepciji o romskoj zajednici. Zbog straha od širenja zaraznih bolesti sve češći su javni istupi istaknutih pojedinaca koji traže da se Romima zabrani trgovina stokom kako bi se spriječilo širenje zaraznih bolesti među životinjama, a neki su odlazili tako daleko da su Rome prozivali najvećim neprijateljem hrvatskih stočara. Hrvatski su seljaci, prema Romima koji su živjeli u njihovoj blizini ili su dolazili trgovati na lokalne sajmove, stoga često nastupali agresivno i isključivo. Stanovništvo hrvatskih gradova je bilo nešto blaže, odnosno zabilježeno je znatno manje animoziteta, a to se ponajviše može zahvaliti činjenici što je u gradovima i prigradskim naseljima živio jako mali broj Roma. Zbog načina života, zanata i gospodarskih grana kojima su se bavili, Romi su uglavnom gravitirali prema hrvatskom selu, ali spomenute glasine o Romima stizale su i u hrvatske gradove pa je i gradsko stanovništvo, iako sporije nego seosko, razvijalo negativnu sliku o svim Romima podjednako.

U devetom poglavlju (str. 203-207) autor iznosi svoj zaključak, dok u desetom (str. 209-225) nabraja korištene izvore i literaturu. Jedanaesto poglavlje (str. 227) sadrži popis korištenih kratica, a na kraju knjige, kao posljednje poglavlje (str. 229), nalazi se bilješka o autoru knjige Danijelu Vojaku.

Knjiga Danijela Vojaka *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918.-1941.* svojim znanstvenim pristupom i vrlo čestom detaljnom analizom izvora, predstavlja velik doprinos istraživanju povijesti Roma i njihovog ukupnog položaja u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata. Osim toga, zbog analize izvora za istraživanje romske povijesti na hrvatskim prostorima i metodike pisanja, knjiga predstavlja i velik doprinos za upoznavanje i istraživanje opće povijesti hrvatskih Roma. Autoru se može zamjeriti što je ponegdje u knjizi, iznoseći općepoznate povijesne činjenice i teze, posvetio previše prostora objašnjavanju opće povijesti čime čitatelja na trenutke udaljava od teme i osnovne problematike. Također mu se mogu zamjeriti i poneko nespretno imenovano poglavlje i potpoglavlje što kod čitatelja mogu izaziva pogrešna ili prevelika očekivanja dok se izostanak bolje i detaljnije analize odnosa vjerskih institucija prema Romima može opravdati i razumjeti zbog stvarnog nedostatka izvora i suvremenih svjedočanstava.

Alen Tahiri

Amir Brka, *Nisim Albahari, tragični revolucionar, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj 2018, 341 str.*

Hrabro se suočivši sa krivim konstruktima u dosadašnjoj literaturi, polemički raspoložen i književno nadaren, Amir Brka nudi čitateljima historiografski vrlo preciznu i temeljitu knjigu koja nije čista biografija jednog „tragičnog revolucionara“, kakvim već u naslovu knjige karakterizira Nisima Albaharija (Tešanj, 1916 – Sarajevo, 1991), nego znatno šira rasprava o sudbini Jevreja i suvremenom odnosu prema nasljeđu antifašizma. Ova knjiga je hrabar pokušaj, jer stoji nasuprot revizionističkim naporima balkanskih političkih i dijela intelektualnih elita, koje dobrim dijelom uz poticaj i podršku evropskih zvaničnika, u okviru diskursa oslobođanja od socijalističkog nasljeđa kao preduvjeta evropeizacije, već decenijama grade negacijski odnos prema nasljeđu komunističkog antifašizma. U diskursu evropskih integracija na socijalističko nasljeđe se gleda kao na problematični dio evropske prošlosti kojeg se treba što prije i što temeljitije osloboditi kako

bi se gradila evropska budućnost. Ova knjiga, međutim, ne slijedi taj diskurs. U vremenu kada se izjednačava antifašistička borba partizanskog pokreta, kojem je pripadao Nisim Albahari, sa fašističkim pokretima koji su sa sobom nosili samo zlo i nasilje, Amir Brka afirmira univerzalne humanističke vrijednosti za koje se borio i Nisim Albahari, i nastoji doprinijeti „očuvanju ideala s kojima su antifašisti (...) spašavali ljudski sadržaj čovjekova svijeta“. Zbog toga ova knjiga, iako se u svom naslovu ograničava na jednu ličnost, ima znatno šire značenje i njeni horizonti, ne samo u simboličkom smislu, nadilaze balkanske, pa čak i evropske okvire.

Brka priču o Nisimu Albahariju, odnosno Jevrejima u malom gradu Tešnju, priča kroz sudbinu Jevreja općenito. Otkuda Jevreji u Tešnju, gdje počinje jevrejska priča o Sefardima preziimenom Albahari? Brka se upustio u jako zahtjevan i kompliciran posao raščišćavanja različitih teza o tome, da bi na kraju zaključio da je najvjerovatnije da su se Jevreji iz Soluna i Istanbula doseljavali u Bosnu i Makedoniju, a jedna skupina, među kojima i Albahari, doselila se u Beograd, odakle su sredinom 19. stoljeća prešli u Bosnu, vjerovatno se kratko vrijeme zadržavši u Travniku, a odatle je dio došao u Tešanj. Jevreji su živjeli u Tešnju, ali ih je tu bio mali broj: nisu nikada osnovali svoju općinu, pa čak nisu imali ni svoje groblje nego su se ukopavali u obližnjem jevrejskom groblju kod Žepča.

Važno poglavlje u ovoj knjizi Brka je naslovio „Holokaust u Tešnju“, gdje na znalački način dekonstruira razne krivotvorine nastale u literaturi o sudbini tešanjskih Jevreja u vrijeme holokausta. Amir Brka na briljantan način raspravlja o razmjerama holokausta u Tešnju, preispituje ocjene Samuela Pinte, Advana Hozića i drugih koji su se time bavili, i na kraju zaključuje da je iz Tešnja u jednom danu (23. septembra 1942) odvedeno i u Jasenovcu ubijeno 22 Jevreja. Tada je Tešanj postao *Judenfrei*. Jedinici koji je tada izbjegao hapšenje i likvidaciju u ustaškom logoru bio je Jozef Albahari, ali je njegova sudbina tragična: otišao je u partizane, ustaše su za njim raspisali potjernicu, kasnije je njegova jedinica, „zahvaljujući“ četničkom puču, prešla u četnike i na kraju su ga kao četnika strijeljali – partizani.

U poglavlju „Zlodjela i krivotvorine“ Brka polazi od tvrdnji prisutnih u literaturi o tome da su se Tešnjaci odmah na početku rata opredijelili za antifašistički pokret, te da je tu bio mali utjecaj Adem-age Mešića. Ako je tako, pita se Brka, kako je onda moguće da su se desila hapšenja i deportacije Jevreja u logore gdje su svi pobijeni? Tu sada počinje novi Brkin „obračun“ sa mitomanima: on se najprije „razračunava“ sa Samuelom Pintom koji među odgovorne za izvršeni zločin ubraja doglavnika Adem-aga Mešića, ustaškog logornika Hamdu Galijaševića i druge. Brka dovodi u sumnju Pintove navode, ali i navode Rifata Kantića koji tvrdi da se zločin nad Jevrejima u Tešnju desio, ali tek u jesen 1943. – nakon što je Adem-aga Mešić napustio Tešanj i preselio u Zagreb. Brka detaljno secira postojeće podatke i dokazuje da su se zločini desili u vrijeme dok je Mešić bio u Tešnju! Na tom mjestu Brka vrlo argumentirano dekonstruira nastojanja onih koji kreiraju novu prošlost, odnosno onih koji revizijom prošlosti žele kreirati sasvim novu povijesnu ulogu Adem-age Mešića u Drugom svjetskom ratu. Glavni odgovorni za činjenicu da je Tešanj 23.9.1942. postao *Judenfrei* je, prema Brkinom mišljenju, Adem-aga Mešić, koji je kao dječak gledao koncem 19. stoljeća kako se u Tešanj doseljavaju prvi Jevreji (Šabetaj, djed Nisima Albaharija, i njegov brat Moša), „a potom se preobratio u ustašku zvijer koja je sve Jevreje što ih je još u Tešnju bilo – poslala na pogubljenje“.

Nakon što je u prvom dijelu pokazao dolazak i sudbinu tešanjskih Jevreja, Brka u drugom dijelu knjige dolazi do Nisima Albaharija i pokazuje njegovu karijeru. Nisim se rodio u Tešnju 1916, a umro u Sarajevu 1991. godine. U Tešnju je pohađao osnovnu školu, a potom je prešao u Sarajevo, gdje je završio Prvu mušku gimnaziju. Do preseljenja porodice u Sarajevo (1932. godi-

ne) Nisim se vraćao u Tešanj, čak je sudjelovao i u stvaranju TOŠK-a, gdje je bio i prvi golman. U gimnazijskim danima u Sarajevu pristupio je naprednoj omladini, suprotstavljajući se dolazećem nacizmu. Albahari je 1936. sa još 90 članova i simpatizera KPJ uhapšen prilikom policijske provale partijske organizacije u Sarajevu i smješten je u zatvor *Belediju*. Nakon dva mjeseca istražnog zatvora u Sarajevu, prebačen je u zatvor u Subotici, a potom na Adu Ciganliju. Na suđenju u Beogradu osuđen je na jednu godinu zatvora, koju je odležao u begradskoj *Glavnjači*.

Nakon izlaska iz zatvora nastavio je revolucionarni rad, a nakon odsluženja vojnog roka, u aprilu 1940. kooptiran je u Mjesni komitet KPJ za Sarajevo. U decembru 1940. ponovo je uhapšen, prebačen u zatvor u Ivanjici (Srbija) i pušten nakon martovskog puča 1941, kada je vlada Milana Simovića amnestirala političke zatvorenike. Vratio se u Sarajevo, i tu ga je zatekla kapitulacija Jugoslavije u aprilu 1941. godine.

Već od maja 1941. Albahari radi na prikupljanju, zakopavanju i čuvanju oružja za ustanak, koji KPJ priprema. Kada je rat počeo, on se aktivno uključuje u borbu. Brka slika njegov ratni portret kroz prikaz širih ratnih događanja, prikaz kretanja partizanskih jedinica i partijskih formacija u kojima je Albahari djelovao. Albahari je već u julu 1941. izašao iz Sarajeva i sa drugim komunistima (Rato Dugonjić, Joso Radić i drugi) na području Semizovca radio na organiziranju partizanskog odreda. Albahari je imenovan za zamjenika komesara Semizovačke čete, koja je trebala postati okosnica ustanka u tom kraju. Nakon što je radio na organizaciji Semizovačke čete – *Zvijezda*, Albahari je u augustu krenuo na područje Vareš–Breza sa zadatkom da i na tom prostoru organizira partizanske čete. Međutim, zarobljen je i proveden u sarajevski zatvor *Belediju*, koji je bio ustaški logor, a potom u zatvor u zgradi sarajevske Bogoslovije. Albahari je 22. septembra 1941. sa još jednom grupom komunista uspio pobjeći iz zatvora. Ubrzo nakon toga postao je sekretar Okružnog komiteta KPJ za područje Odrda *Zvijezda*, a početkom 1941. bio je sudionik Savjetovanja u Ivančićima, o čemu je kasnije sačinio i važan tekst.

Nisim Albahari je ratni put nastavio u Šestoj istočnobosanskoj brigadi, ratovao je u Sremu, na Majevici, prošao i bitku na Sutjesci u maju i junu 1943. godine, a od oktobra 1943. obavljao je dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ za Romaniju, da bi u augustu 1944. postao šef Odsjeka OZN-e pri štabu Trećeg korpusa NOVJ.

Nisim Albahari je jedan od četiri Jevreja iz Bosne i Hercegovine koji su odlikovani ordenom narodnog heroja (uz Nisima, narodnim herojima su proglašeni još Pavle Goranin, Elias Engel i Samuel Lerer), ali je Nisim među njima jedini Sefard.

Brka na kraju knjige poentira priču o Nisimu Albahariju razmatranjem njegove, ali i sudbine Jevreja i njihovog položaja u poslijeratnoj Jugoslaviji. On naglašava Albaharijev stav da su se Jevreji u partizanski pokret uključivali svjesno, a ne samo pod pritiskom nasilja kojem su bili izloženi u ratu. Jevreji su se borili u partizanskom pokretu, bili su doživljavani kao pravi saborci i drugovi, ali poslije rata nisu imali status držatvotvornog naroda. Oni su se svjesno borili za ovu zemlju i humane vrijednosti, i u toj su borbi sagorjeli. Postali su tragični revolucionari, kakvim Amir Brka predstavlja Nisima Albaharija.

Ova knjiga svjedoči da postati tragičan revolucionar ne znači izgubiti vjeru u snagu ideala dobra i vrijednosti revolucije. Knjiga je važan pokazatelj da vrijedi investirati vrijeme i trud u afirmaciju univerzalnih ljudskih vrijednosti, možda upravo u ovo naše vrijeme kada se prošlost „diže u vazduh“ i brišu iz historije čitave epohe s ciljem odvajanja od socijalističkog nasljeđa i kreiranja neke nove budućnosti. Ipak, siguran sam da će vrijeme pokazati da budućnost ne može

biti stabilna bez vjerodostojne prošlosti. Zato je ova Brkina knjiga, kao pokazatelj vjerodostojne prošlosti, snažan temelj naše budućnosti.

Husnija Kamberović

***Microhistories of the Holocaust*, uredili Claire Zalc, Tal Bruttman,
Berghahn Books, New York 2016, 325 str.**

Knjiga *Microhistories of the Holocaust* nastala je kao rezultat međunarodne konferencije održane u Parizu 2012. godine na temu „Exploring the Microhistory of the Holocaust“. Već u predgovoru knjige urednici naglašavaju da primjena mikrohistorijskih metoda i sužavanje fokusa proučavanja holokausta nije u potpunosti novi istraživački pristup. Još 1944. godine ruski novinar Vasilij Grossman nakon ulaska u Treblinku u svom je izvještaju minuciozno opisao individualno iskustvo stradanja za koje je smatrao kako će pridonijeti boljem shvaćanju stradanja cijele židovske zajednice. Istraživački pristupi iz pedesetih godina (djela Hilberga i Friedländera) bili su usmjereni na širi fokus promatranja, u čemu je prednjačio Raul Hilberg teorijom o pojedinim kategorijama ljudi koji su bili sudionici holokausta – progoniteljima, žrtvama i promatračima. Istraživači holokausta osamdesetih i devedesetih godina nastojali su zahvatiti manju skalu istraživanja, s naglaskom na lokalni ili regionalni kontekst. Sličan istraživački trend postoji do danas.

Ova knjiga bavi se mikrohistorijskim pristupom u istraživanju holokausta. Većina se autora čiji su prilozi objavljeni u knjizi slaže da mikrohistorijski pristup koji polazi od baze ili lokalnog konteksta produbljuje spoznaje o fenomenu holokausta. No pitanje na koji način mikrohistorija može pridonijeti razumijevanju holokausta vrlo je interesantno ne samo zbog rasprave oko primjenjivosti ovakvog pristupa, nego i s metodološko-teorijskog gledišta. Holokaust sam po sebi predstavlja fenomen čija je iznimnost na skali genocida jedinstvena u povijesti čovječanstva. (Eminentni židovski filozof Emil Fackenheim u svojoj knjizi *To mend of the world* daje precizno objašnjenje zašto je holokaust jedinstven povijesni fenomen koji se u svojim suštinskim postavkama razlikuje od drugih primjera masovnih zločina ili genocida. Slično u: Zygmunt Bauman, *Modernost i holokaust*, Zagreb 2017, 128-134) Jedinstvenost holokausta otvara brojne rasprave i pitanja o načinima kako istraživanju ove problematike trebaju pristupiti povjesničari, odnosno mogu li se klasične metode primijeniti u istraživanju fenomena koji sam po sebi čini izuzetak bez presedana u povijesti. Koji su dometi, a koja ograničenja pojedinih istraživačkih pristupa i kako oni mogu pridonijeti stvaranju šire slike i razumijevanju holokausta u cjelini? Većina se povjesničara koji zagovaraju makrohistorijsku perspektivu slažu da se makroprocesi mogu prevesti na povijest individualnih iskustava na mikrorazini. Čini se ipak da razmišljanje o mikrohistoriji kao metodi za istraživanje holokausta još uvijek nije u potpunosti teorijski apostrofiralo koje bi bile prednosti, a koji nedostaci ovog historiografskog pristupa, o čemu se može promisliti kroz analizu ove knjige.

Knjiga *Microhistories of the Holocaust* glavni naglasak stavlja na promjenu skale istraživanja. Izraz „podešavanje skale istraživanja“ („shifting a scale of analysis“) nije sveden samo na promjenu istraživačkog interesa, nego i na način kako pisati, a time i razumjeti povijest holokausta. Vidljiv je pomak prema izvorištima koje su mikrohistoriji u teorijskom i metodološkom pogledu dali njezini začetnici poput Carla Ginzburga i Giovannija Levija te francuskih i anglosaksonskih povjesničara. Niti jedan od autora mikrohistoriju ne primjenjuje kao pregled ili monografiju lokalne sredine niti kao dekonstrukciju velikih historija u kojima se mikroistraživanje svodi na

specifične odsječke bez šire kontekstualizacije. Svima im je zajednički pristup promjena skale istraživanja koja je svedena na manje odsječke priče rasvjetljujući bitne fenomene poput mogućnosti individualnog odlučivanja, prostora djelovanja ili razumijevanja iskustva na osobnoj razini.

Fokus je nekada toliko sužen da se svodi na sudbinu pojedinca, članova obitelji ili čak na mikrogeografsku razinu. U tom smislu posebno je interesantan rad Tima Colea („Microhistoires, Microgeographies: Budapest, 1944 and Scales of Analysis“) koji se bavi getom u Budimpešti. Za razliku od drugih geta u Europi, geto u Budimpešti bio je disperziran po kućama i stambenim objektima diljem grada mijenjajući u potpunosti predodžbu o getu kao mjestu segregacije i odvajanja. Predmet analize sveden je na suživot Židova i nežidova unutar vrlo uskog prostora, iza zidova i pregradnih konstrukcija kuća, u rasponu od suradnje do klaustrofobične izolacije.

Kroz sedamnaest radova svaki od autora bavi se proučavanjem određenog mikrofenomena na različitom geografskom prostoru. Predmet istraživanja usmjeren je na pojedinosti i procese koji su najčešće u dosadašnjim istraživanjima ostajali nezapaženi. Ovakvi procesi ili pojave često predstavljaju nereprezentativne primjere pa je pitanje svrhe takvih analiza u mikrohistorijskom pristupu jedno je od bitnih pitanja koje se proteže kroz cijelu knjigu. Znači li istraživanje detalja zapravo rušenje opće slike ili ju čini potpunijom i razumljivijom? Kao primjer navodim rad Christoph Kreutzmüllera („An Inconceivable Emigration: Richard Frank's Flight from Germany to Switzerland in 1942“). Istražujući sudbinu Richarda Franka, autor postavlja pitanje kako je pojedinac mogao uslijed deportacija izbjeći sudbinu većine židovskih sunarodnjaka zahvaljujući financijskim ulaganjima u trgovačke konzorcije, dakle upotrebom novca koji je otvarao vrata čak i emigracijskoj politici Trećeg Reicha.

Prilog Wolfa Grunera („Defiance and Protest. A Comparative Microhistorical Reevaluation of Individual Jewish Responses to Nazi Persecution“) predstavlja u tom smislu iskorak koji ide u prilog propitivanju generalne slike te joj daje sasvim novo značenje. Autor na temelju dugogodišnjeg arhivskog rada na sudskim spisima sačuvanim u berlinskim arhivima istražuje primjere otpora Židova službenoj nacističkoj politici i mjerama te ruši ustaljene historiografske pretpostavke kako su Židovi prelazili preko politike provedbe rasnih zakona bez ikakvog javnog protesta. Komparativna mikrohistorijska studija u ovom radu otvara mnoštvo zanimljivih teorijskih pitanja: na koji su se način Židovi odupirali politici progona i mogu li rezultati studije na lokalnoj razini promijeniti uvriježenu makrohistorijsku vizuru o židovskoj pasivnosti pod nacističkom vlašću.

U oba primjera mikrohistorija nam pruža bliži pogled na kompleksne birokratske i ekonomske okolnosti, no radi li se ovdje doista o rušenju tipičnih predodžbi ili o nečem sasvim drugom? Promjenom skale istraživanja neosporno je moguće dobiti nove rezultate koji općoj generalizaciji mogu dati novi smjer i interpretaciju. Namjera nije pronaći nereprezentativne slučajeve koji svjedoče o svojoj ekskluzivnosti, nego upravo suprotno, vidjeti zašto su u kontekstu holokausta takve priče bile moguće i zašto određeni primjer u općoj slici čini izuzetak. U tom smislu vrijednost je mikrohistorijskog pristupa u omogućavanju razumijevanja različitosti i kompleksnosti fenomena koji su po svojim karakteristikama netipični i čine moguće iznimke.

Gotovo je svim autorima u analizi procesa i događaja kojim se bave važan dijalog s makrohistorijskom perspektivom čineći to na način da svoje teme uklapaju u vremensku, prostornu ili problemsku kontekstualizaciju. Kao primjer navodim prilog „Jewish Slave Workers in the German Aviation Industry“ Daniela Uziela koji pokazuje kako mikropovijest može rasvijetliti jedan od važnih fenomena kao što je upotreba rada u njemačkoj vojnoj industriji. Autor u počet-

ku daje širu sliku o robovskom radu u nacističkoj Njemačkoj uključujući dosadašnje spoznaje o ekonomskoj povijesti Reicha (tzv. „business history“), zatim analizira avioindustriju i objašnjava zašto je ta grana vojne industrije od 1942. godine bila u usponu. Svjedočenja zarobljenika poslužila su mu kao izvor za mikrohistorijsku analizu njihove svakodnevice s posebnim naglaskom na radne i životne uvjete zatočenika.

U radu Alexandra Murara („The Beginning: First Massacres against the Jews in the Romanian Holocaust. Level of Decision, Genocidal Strategy and Killing Methods regarding Dorohoi and Galati Pogroms, June-July, 1940“) holokaust u Rumunjskoj u mjestima Dorohoi i Galatiu stavljen je u širi problemski kontekst njemačko-ruskog sukoba koji se spušta na lokalnu razinu i dovodi do genocida. Praćenje procesa u širem vremenskom rasponu posebno apostrofira rad „Dehumanizing the Dead. The Destruction of Thessaloniki's Jewish Cemetery“ Leona Saltiela. Autor pokazuje kako je sukob Židova i Grka oko preseljenja židovskog groblja u Solunu koji je trajao desetljećima postao katalizator za akciju mnogih grčkih vođa i lokalne vlasti. Grci će u uništenju židovskog groblja sudjelovati dobrovoljno, dok će njemački vojnici samo nadzirati projekt. Autor prati kako je događaj koji nije bio direktno vezan uz konačno rješenje iskorišten za razvoj događaja koji u materijalnom i duhovnom smislu čini kraj solunske židovske zajednice. Saltiel vrlo vješto kroz naizgled sporednu priču o uništenju groblja postavlja istraživačku skalnu na tri fenomena: holokaust, proces modernizacije i proces grčke nacionalne integracije.

Pristup knjige favorizira nedogmatsko shvaćanje mikropovijesti. Svi se autori slažu oko stajališta da mikrohistorija nije razlog samoj sebi, nego pridonosi složenosti slike u totalitetu. Svojim kapilarnim pristupom priče postaju humanizirane i gubi se mehaničnost razumijevanja. Prvi dio knjige „Biographies, Groups, Transports, Ghettos: The Scales of Analysis“ podešava skalnu analize upravo na individualnu mikrorazinu. Ključne teme ovog poglavlja dotiču pitanja izbora pojedinca, njegovog odnosa prema grupi i zajednici, dinamiku društvenih skupina te važnost socijalnog i društvenog konteksta.

Rad Melisse Jane Taylor „Pursuing Escape from Vienna: The Katz Family's Correspondence“ prati sudbinu obitelji Katz i njihove pokušaje da napuste Beč nakon Anschlusa Austrije. Na temelju bogate obiteljske korespondencije autorica daje čitatelju pogled u dinamiku razvoja obiteljskih odnosa upućujući na promišljanja kako su se oblikovale životne priče u svijetu koji je doživljavao kataklizmičke promjene. Na slojevitoj razini propituje se uloga djece u emigraciji te odnos prema birokratskim i političkim okolnostima koja su bila izvan dosega pojedinca. Autorica se bavi i pitanjem pisama kao primarnih izvora, koji nude različitu, ali i onovremenu perspektivu, za razliku od svjedočenja koja nastaju kasnije pa su podložna devijaciji i zaboravu. Naglašava se kompleksna i osobna povijest pojedinca u mijenama vremena, ponovo stavljajući naglasak na stvarno iskustvo pojedinca u oblikovanju opće slike.

Tekst „Moving Together, Moving Alone: The Story of Boys on a Transport from Auschwitz to Buchenwald“ propituje socijalnu dinamiku među zatvorenicima u ekstremnim uvjetima logora koji, usmjereni na nagon preživljavanja, razvijaju patogene odnose unutar društvenih grupa. Kenneth Waltzer testira ovo stajalište na uzorku transporta dječaka iz Auschwitza u Buchenwald. Njihovi odnosi su kompleksni i kreću se u rasponu od otuđenja do duboke privrženosti i solidarnosti čak i unutar zatvoreničkog svijeta. Postojanje takvih okolnosti pokazuje svu mogućnost izbora i interpersonalnih odnosa koji su zabilježeni u poslijeratnim svjedočenjima i drugim izvorima.

Drugi dio knjige pod nazivom „Face-to-face: Victims and Perpetrators“ bavi se pitanjem progonitelja i žrtava te mehanizmima konformizma, autoriteta i odlučivanja. Markus Roth u

tekstu o masakru u poljskom mjestu Ostrów Mazowiecka 1939. godine („The Murder of the Jews in Ostrw Mazowiecka in November 1939“) pruža uvid u rani stadij razumijevanja tih mehanizama. Vrlo je interesantan istraživački pristup koji pokazuje kako se mehanizmi mogu interpretirati od strane žrtava i progonitelja, ali i spašavatelja pokazujući koliko je ponekad nemoguće odrediti distinkciju pojedinih kategorija bez minucioznih podataka koje pruža mikrohistorijsko istraživanje. Podešavajući skalu analize Roth otkriva procese koji dekonstruiraju monolitički pristup ne limitirajući se pritom na posebnu sredinu ili grupu. Uključujući tzv. „raspon mogućeg“, mikrohistorijski pristup će u ovom radu ponovo otvoriti pitanje održivosti općih gledišta.

Korak dalje u tom smislu čini metodološki i tematski intrigantni rad Tomasza Frydela „The Devil in Microhistory: The „Hunt for Jews“ as a Social Process, 1942-1945“. Frydel u radu postavlja pitanje što znači pisati integriranu mikrohistoriju holokausta. Izolirano proučavanje pojedinih skupina može dovesti povjesničare u istraživačku zabludu, budući da se često ovakve kategorizacije vremenski i posljedično isprepliću te se stoga ne mogu odvojeno proučavati. Integrirana mikrohistorija ovdje se pokazala idealnom za analizu još nenapisane socijalne povijesti lokalnog nasilja u kojem su se kategorije pomagača, žrtava i progonitelja lako mogle izmijeniti i zahvatiti sve koji su se našli u svijetu distorziranih vrijednosti.

Vrlo važan aspekt knjige pitanje je raznolikosti mikrohistorijskih metoda. Pristupi su različiti i kreću se od analize zanemarenih izvora, korištenja kvantitativnih i statističkih metoda, *case study*, prozopografskog pristupa, *business history* do integrativne mikrohistorije. Autori upozoravaju na upotrebu izvora koji u sebi već impliciraju određene pretpostavke i uvode u zamku binarnog shvaćanja stvarnosti. Odbacuju pristup istraživanju tzv. linearnom kauzalnošću te se radije usmjeravaju na propitivanje izbora i mogućnosti pojedinca neovisno o tome što kao povjesničari znamo kako u konačnici priča završava. Apsolutnu metodološku novinu u tom smislu čini rad francuskih autora Nicolasa Mariota i Claire Zalc „Reconstructing Trajectories of Persecution: Reflections on a Prosopography of Holocaust Victims“. Naglasak u ovom radu stavljen je više na teorijsko-metodološku konceptualizaciju, nego na skalu analize. Autori upotrebljavaju statističke metode kako bi komparirali individualni i obiteljski put stradanja smatrajući da se na istraživanje holokausta mogu primijeniti metode koje su svojstvene drugim društvenim znanostima.

Njihov je predmet istraživanja židovska zajednica u gradu Lensu. Lens nije za Francusku reprezentativni primjer, no ima sačuvane podatke na kojima se mogu istražiti socijalni faktori koji su utjecali na odlučivanje pojedinca. Autori pretpostavljaju da se odluke o bijegu ili ostanku nisu donosile autonomno i sa sviješću o ishodima i posljedicama, nego su imale socijalnu dimenziju preispitivanjem unutar obiteljske ili lokalne zajednice. Osim kvantitativnih metoda, koristi se i prozopografski pristup. Na primjeru sudbine obitelji Dawidowitz te njihovog puta i progona, uvažava se značenje temporalizacije i vremenskog slijeda događaja. Zanimljivo je pratiti i teorijsku raspravu o prednostima i ograničenju izvora i vlastitih istraživačkih metoda budući da se neki parametri pokazuju ograničavajućima dovodeći time egzaktne metode u pitanje.

U knjizi se više autora osvrnulo na problem odabira izvora koji utječu na izbor istraživačkih metoda, a posredno i na rezultate istraživanja. Većina istraživača koristi nove i dosad zanemarene izvore koji pružaju uvid u sudbinu stradalih i preživjelih kroz institucionalnu prizmu. Otvaranje novih arhiva nakon pada komunističkih režima te omogućavanje pristupa istraživačima i u drugim zemljama utjecalo je na nastanak novih metodoloških pristupa i rezultata. Otvaraju se i nova pitanja. Kako pristupiti svjedočenjima koja potiru jedni druge? Kako koristiti arhivsku građu koju su proizveli progonitelji? Kako množinu izvora koji se pojavljuju upotrijebiti u

artikuliranju određenih fenomena? Posebno se naglašava pažljiva upotreba svjedočenja koja u komparativnom pristupu s drugim izvorima mogu biti u proturječnosti.

Kao primjer navodim rad Jana Grabowskog „Microhistory of the Holocaust in Poland: New Sources, New Trails“ u kojem autor analizira sudske zapisnike s njemačkih i poljskih sudova kojima se Židovi obraćaju sa zahtjevima za povrat imovine ili borbu za prava protestirajući protiv nacističke politike. Radi se o raritetnim i prvorazrednim izvorima koji nude glas onih koji će uskoro nestati u holokaustu. Sačuvani spisi s njemačkog specijalnog suda (*Sondergericht*) pružaju nam uvid u motive ljudi koji su bili službenici na sudovima uključeni u rješavanje židovskog pitanja mijenjajući značenje kategorije promatrača. Autor istražuje progon stradalih i preživjelih u mjestu Dabrowa Tarnowska, u okrugu Krakowa koji je pripadao Generalnom guvernatu. U vrijeme kada je geto bio likvidiran 1942. godine, Grabowski prati životni put nekoliko pojedinaca čije sudbine završavaju na različite načine, spašavanjem i skrivanjem, najčešće za novac ili stradanjem zbog denunciranja.

Zaključno rečeno, knjiga apostrofira nekoliko važnih teorijskih pitanja s kojima bi se svaki istraživač mikrohistorije holokausta morao suočiti. To se posebno odnosi na pitanje na koji su način povezani pojedinačni slučajevi s makrokontekstom i kako mikrohistorijske studije mogu osigurati razumijevanje holokausta u cjelini. Rasprave o ovim teorijsko-metodološkim polazištima i interpretacije koji nude prilozi autora objavljeni u ovoj knjizi smatram njezinim najvažnijim doprinosom.

Valerija Turk-Presečki

***Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava* (ur. Andreja Dugandžić, Tijana Okić), Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA, Sarajevo 2016, str. 199.**

Otpori fašističkom i nacističkom režimu tijekom Drugog svjetskog rata predstavljaju neiscrpan izvor raznih historiografskih formi, od monografija do stručnih članaka. Međutim, rodni aspekt otpora totalitarnim režimima uvelike je zapostavljen što je pak rezultiralo jednodimenzionalnim prikazivanjem otpora. Na tragu navedenog, zanimljivo je napomenuti kako se tek proteklih godina u Francuskoj javljaju nova istraživanja koja uvelike kreiraju nove historiografske okvire i aspekte Drugog svjetskog rata, ali i redefiniraju postojeće. Razlog svojevrsnoj historiografskoj sekundarnosti ovog istraživačkog područja, možemo pronaći u dominaciji maskuliniteta koji je uslijedio nakon pobjede saveznika. Naime, unatoč dominirajućem diskursu, koji se odnosio na stvaranje rodne ravnopravnosti, pogotovo u smislu ostvarivanja političkog prava glasa, nakon 1945. godine uslijedio je suptilni, ali efektan zaokret. Na tom tragu posebno je ilustrativan primjer de Gaulleovog suradnika Henrija Freneayja, koji je nakon rata rekao ženama neka napuste plaćene poslove i dopuste muškarcima da ponovno budu *chef de famille*. U tom je smislu posebno značajno istraživanje Britanke Anne Sebbe, koja je tijekom posljednjih pet godina uvelike doprinijela istraživanju rodno uvjetovanog otpora totalitarnim režimima s posebnom fokusom na Francusku, postavljajući pri tome tezu kako je ovaj oblik otpora gotovo u potpunosti zaboravljen. U skladu s potonjim, u historiografiji se posljednjih godina razvija novo istraživačko područje koje otkriva niz činjenica vezanih uz otpore totalitarnim režimima, a koje nadilaze već ustaljene narative. Tako se u Bosni i Hercegovini 2010. godine počela radati ideja o istraživanju rodnog aspekta partizanskog pokreta, prije svega u smislu istraživanja Antifašističkog fronta

žena (dalje: AFŽ). Veliki doprinos tomu napravilo je Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena, koje je digitalizirao brojne dokumente, vezane uz povijest žena u BiH. Kao rezultat ovih napora nastao je Arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine koji sadrži niz dokumenta, video i audio materijala te brojnu drugu građu, koja je u ranijem periodu bila nedostupna. Iz ovih nastojanja je proizašao i zbornik *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, što su ga uredile Andreja Dugandžić i Tijana Okić; u njemu se na 199 stranica istražuje, analizira, valorizira i aktualizira rodno uvjetovani otpor u jugoslavenskom pokretu otpora, koji se uz poljski i francuski ubraja među najuspješnije. Razlog osnivanja Arhiva kao i izdavanje ovoga zbornika proizlazi iz činjenice kako, unatoč tomu da je u narodnooslobodilačkoj borbi (NOB) sudjelovalo dva milijuna žena, čime je ovaj pokret ujedno i najveći „ženski organizirani pokret u Drugom svjetskom ratu“ (str. 159), ženski je pokret postao dio „historije koju je jugoslavenska historiografija propustila zabilježiti“ (str. 4). U prilog navedenoj tezi, u Uvodu ovog zbornika ističe se činjenica kako za vrijeme postojanja SFRJ „nikada nije napisana sveobuhvatna historija AFŽ-a Jugoslavije“ (str. 5). Tako se rodno uvjetovani otpor utopio u „historiju NOB-a, historiju žena *tout court* i u figuru partizanke“. Tijana Okić ističe kako je kolektiv AFŽ-a time naprosto zamijenjen heroinama „sa točno određenim imenom i prezimenom, likom i djelom“ (str. 184). Time je partizanka, kako navodi Okić, u smrti preživjela i otišla u slavnu historiju dok je AFŽ smješten u njezinu ropotarnicu. U kontekstu navedenog određen ambler otpora partizanki postala je slika Milje Marin, koja je u postmodernističkoj maniri prozvana i „Merlinka sa Kozare“. Tako reducirani narativ uvelike je kreirano jednoobraznu sliku borbe žene protiv totalitarnih režima, svodeći je na tek pukog promatrača ratnih zbivanja, a ne na aktivnog/u sudionika/icu.

Što se tiče historiografskog korpusa, on je krajnje oskudan. Naime, dio rodnog historiografskog narativa u okvirima NOB-a ispisale su same borkinje, poput Marije Vice Balen, koja se u knjizi *Bili smo idealisti... Uspomene jedne revolucionarke* djelomice osvrće i na probleme s kojima su se susretale žene u partizanskom otporu. Pri tome je istaknula kako je nakon rata uslijedilo oživljavanje patrijarhalnih predodžbi u okviru čega je potpuno zanemarena uloga antifašistkinja. Posebno je važna knjiga, također sudionice NOB-a, Nede Božinović, koja je uz niz članaka vezanih uz ulogu žene u Drugom svjetskom ratu napisala djelo *Položaj žene u Srbiji u XIX i XX veku* te time postavila temelje ovom istraživačkom području. Iznimno važan doprinos dala je i monografija *Borbeni put žena Jugoslavije*, izdana 1971. godine u naklada Svezanja u Beogradu. Ipak, kada govorimo o znanstvenoj analizi povijesti žena (*herstory*), pionirska uloga, kako se navodi i u ovome zborniku, pripada Lydiji Sklevicky, Gordani Stojaković te Renati Jambrešić-Kirin. Ove su znanstvenice prve interpretirale ulogu AFŽ i analizirale njegovu važnost u širem društveno-političkom kontekstu. Na tragu njihovih istraživanja počela se razvijati socijalna povijest žena u okviru šireg konteksta društva i politike, čime su žene postale vidljivim subjektom znanstvenih istraživanja. Time su ujedno izvršile i redefiniranje idejne deformacije koja je dugo vremena prevladavala u širem društvenom kontekstu.

Oslanjajući se na navedene autorice, knjiga *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava* otkriva nove poglede na emancipacijske potencijale jugoslavenske žene. Zbornik se sastoji od pet tekstova koji, između ostalog, analiziraju trasgresiju tradicionalne rodne uloge koju je AFŽ omogućio, ali koja se nakon 1945. godine polako reducirala da bi 1950-ih došlo do ponovne uspostave predratnih obrazaca u smislu ženine uloge u društvu. Ipak, kao temeljni cilj ovog izdanja, kako se navodi u njegovom Uvodu, predstavlja se namjera pokretanja i otvaranja novih rasprava. Sukladno tome, zbornik obiluje aktualizacijskim elementima koji nude prostor za nove analize, mimo ustaljenih političko-binarnih kategorija.

Na početku zbornika nalazi se rad Chiare Bonfiglioli „Biografije aktivistkinja AFŽA-a: interseksionalna analiza ženskog djelovanja“, koji se temelji se na arhivskoj građi pronađenoj u Arhivu Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Autorica, između ostalog, donosi analizu dnevničkih zapisa Rajke Borojević, koja je u „Banja Luci organizirala obuku iz politike i kulture za seoske žene“ (str. 333). Chiara Bonfiglioli ističe kako „prikaz biografija muslimanki iz viših klasa pruža uvid u karakter proturječnosti i ambivalentnosti procesa brze društvene modernizacije koja je obuhvatile žene u Jugoslaviji nakon 1945. godine, a istovremeno prikazuju isprepletenost raznih društvenih faktora koji su utjecali na živote žena“ (str. 26). Sukladno tomu, autorica iznosi tezu kako su među članicama AFŽ-a postojale ogromne razlike u smislu etničke i klasne pripadnosti te kako je zbog toga ovu organizaciju moguće „razumjeti tek kroz detaljnije istraživanje društvenih razlika među ženama“ (str. 35).

Ajla Demiragić u članku „Šećer sladak a bombone ljute, ja se draga učiteljice pouzdam u te...“ analizira kontekst predratnog razdoblja, odnosno ulogu „narodne (napredne) učiteljice kao izrazito važnog subjekta koji je odigrao bitnu ulogu u poslijeratnom razdoblju, tj. izgradnji novog društva. Naime, učiteljice su, kako naglašava autorica, uživale veliki ugled na selu, prije svega zbog šireg društvenog angažmana. Na tragu navedenog A. Demiragić analizira učiteljice kao oblikotvorne elemente novog društvenog ustroja nakon 1945. godine, kada je njihov rad postao najpotrebniji. Rad učiteljica predstavljen je kroz nekoliko svjedočanstava, između ostalih Krunoslave Lovrenović, učiteljice iz Ričica kod Zenice, te Nasihe Porabić. Ova svjedočanstva otkrivaju niz zanimljivosti – od svakodnevnih briga, poput nedostatka ogrjeva u školama, do organiziranja alfabetskih tečajeva. Vrlo zanimljiv dio rada predstavlja analiza emancipacijskog i feminizacijskog aspekta učiteljske profesije, koji se zapravo sumira u činjenici kako je lik učiteljice u Jugoslaviji doživio transformaciju. Autorica tako prilično slikovito zaključuje kako bi se transformacija lika narodne napredne učiteljice mogla ironijski predstaviti kroz tri slike „od učiteljice sa puškom (...) u ruci, preko učiteljice sa crvenim karanfilom za reverom, do učiteljice koja (...) očekuje da joj daci povodom osmomartovske proslave praznika žena poklone crveni karmin marking 16“ (str. 75).

Uzimajući u obzir činjenicu kako su sva proklamirana socijalistička društva u svoje osnove implementirala i potrebu stvaranja *novog, socijalističkog čovjeka*, tako je i na prostoru Jugoslavije kreirana potreba o stvaranju nove jugoslavenske žene. Analizirajući diskurs ovog projekta, Danijela Majstorović u članku „Stvaranje ‚nove‘ jugoslavenske žene: emancipatorski elementi medijskog diskursa s kraja II svjetskog rata“, u vremenskom okviru mirnodopskog razdoblja nakon rata, analizira petnaest izdanja prvog glasila AFŽ-a BiH, časopisa *Nova žena*, koji je prvi puta izašao u veljači 1945. godine. Na temelju navedenog autorica ističe kako se časopis, između ostalog, zalagao za ideje nacionalnog jedinstva i sestrinstva te opismenjavanja. Ovdje pak treba uzeti u obzir činjenicu kako je Bosna i Hercegovina, uz Kosovo i Makedoniju, imala najveću stopu nepismenosti među ženama. Tako su članci donosili vijesti o tome kako je narodnooslobodilački pokret (NOP) stvorio novi lik žene u BiH te je pred nju otvorio vrata „narodne vlasti, škola i kurseva“ (str. 103). Danijela Majstorović težište analize postavlja na istraživanju odnosa modernizacije, emancipacije i patrijarhata. Izuzetno zanimljiv rakurs pruža aktualizacija značaja AFŽ-a u smislu etnokapitalizma, repatrijarhalizacije, nacionalizma te nepismenosti u svjetlu sve intenzivnijeg antikomunističkog revizionizma. Autorica prilično pesimistički iznosi tezi kako se pozitivne tekovine AFŽ-a, „u talasu postsocijalističke otimačine i privatizacije“ danas samo naziru dok ih je većina potpuno urušena.

Potonji, mogli bismo reći nadideološki aspekt ženske borbe, ističe i Boriša Mraović u okviru rada koji se bavi analizom uspona i pada AFŽ-a, a nosi naslov „Heroizam rada: Antifašistički front žena i socijalistički dispozitiv 1942-1952“. Autor uzima u obzir ranija istraživanja prema kojima ova organizacija „nema nikakve veze sa etničkim mapiranjem, ne može se svrstati na jedan verski konglomerat niti na ideologiju“ (str. 121). Oslanjajući se na navedeno, Mraović analizira proces i dinamiku redefiniranja *herojstva u ratu u herojstvo u miru*. Autor se oslanja i na Foucaultov koncept *dispozitiva*, koji interpretira kao „široki institucionalno-idejni okvir i sklop koji usmjerava opštu društvenu aktivnost“ (str. 122). Na tragu navedenog, Mraović kreira paradigmu koja spaja *herojstvo* i žensko pitanje, u smislu da su žene trebale stvoriti novi oblik heroizma, što je u praksi uključivalo „dati određeni broj dobrovoljnih radnih sati i na taj način „uštediti novac državi““ (str. 134). Ovo svojevrsno *radno herojstvo* trebalo je predstavljati kontinuitet *ratnog herojstva*. Problemizirajući žensko pitanje i pitanje *herojskog*, autor, osvrćući se na izjavu Vladimira Nazora iz 1944. godine, koji je istaknuo *Ženo pitanje za nas je riješeno*, ovdje naglašava određenu diskrepanciju. Naime, premda je proklamiran kraj ženskog pitanja, već 1945. godine istaknuta je potreba pojačane organizacije žene. Sukladno tomu i Josip Broz Tito je na drugom kongresu AFŽ BiH, na što upućuje Mraović, istaknuo kako su se žene u ratu dobro pokazale, ali kako trebaju da i u miru aktivno sudjeluju u javnom životu zajednice. Potonji Titov govor autor interpretira kao direktan poziv na „herojski angažman koji u herojskom daru, najvećem mogućem daru zajednici, (...) uspostavlja paradigmu kojoj valja dati drugačiji sadržaj“ od onog ratnog (str. 133). Time je došlo do preobrazbe *ženskog herojstva*, od ratnog do mirnodopskog.

Svojevrsnu točku na *i* ovom zborniku daje Tijana Okić u završnom članku „Od revolucije onarkinog do proizvodnog subjekta: alternativna historija AFŽ-a“ unutar kojega rekonstruira jedan historijski događaj kroz koji prati historiju AFŽ-a. Ovaj je dio posebno zanimljiv u kontekstu teze kako AFŽ-e nikada zapravo nije bio u potpunosti autonoman, unatoč dosadašnjem dominirajućem narativu koji se oslanja na takvu tezu. Sukladno tomu Okić smatra kako „pripisivati AFŽ-u autonomiju koju nikada nije imao zapravo znači ne historizirati ga, nego ga mitologizirati“ (str. 163). Time se zapravo ide u prilog liberalnoj teoriji feminizma koja ističe kako bi ženski pokret trebao biti politički neovisan. Drugi bitan aspekt rada očituje se u činjenici da autorica naglašava važnost, odnosno nasljeđe međuratnih ženskih pokreta, uključujući i građanske. Pri tome se oslanja na tezu Lidije Sklevicky koja je ustvrdila kako je AFŽ zapravo bio jedini legitimni nasljednik Alijanse ženskih pokreta. Na tragu navedenog autorica ističe kako su upravo međuratni naponi žena omogućili i uvjetovali formiranje jezgre Komunističke partije Jugoslavije i kadra AFŽ-a. Okić također komparativnom metodom analizira gotovo potpuno zaboravljenu sovjetsku organizaciju žena Ženotdel, koja je osnovana u samom jeku građanskog rata u Rusiji, a doživjela je manje-više *afežeovsku* sudbinu dvadesetak godina ranije. Naime, i ova je organizacija prestala postojati disolucijom 1930. godine. Obje su organizacije raspuštene gotovo pod istim argumentom prema kojemu je žensko pitanje riješeno, odnosno da su žene postigle stupanj jednakosti s muškarcima. Osim ovoga, T. Okić analizira sličnosti i različitost između dviju organizacija, podvlačeći pri tome činjenicu kako su se boljševici, a samim time i Ženotdel, od početka borili protiv kapitalizma, odnosno protiv buržoaske forme obitelji, dok u slučaju KPJ i AFŽ-a, borba protiv kapitalizma nije bila sastavni dio borbe, nego je kao stvarni cilj predstavljena tek nakon preuzimanja vlasti. Na tragu disolucije AFŽ-a, autorica ističe kako se nakon uvođenja samoupravljanja situacije za žene pogoršava. To povezuju s ekonomskim odnosima. Stoga navodi da su se onog trenutka kad je profit nužno morao biti ostvaren na udaru

prvo našle žene. Pri interpretaciji navedenog, Okić koristi Molyneus koja je istaknula kako je emancipacija u ovom kontekstu shvaćena kao „emancipacija od ugnjetavanja starog poretka, a ne emancipacija od svih oblika opresije“ (str. 181).

Osim tekstualnog dijela, zbornik se sastoji i od pet grafičkih prikaza koje potpisuje pet različitih autorica (Nardina Zubanović, Aleksandra Nina Knežević, Kasja Jerlagić, Sunita Fišić i Adela Jušić). One se nadovezuju na narativni dio. Ilustracije prikazuju žene u borbi, službene parole tijekom proslave Dana žena ili pak afirmativnu ulogu narodnih učiteljica. Dakle, i medij ilustracije postaje dio historiografskog instrumentarija u interpretaciji i produbljivanju spoznaje o povijesti žena na ovim prostorima.

Zbornik *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i stvarnosti* predstavlja izuzetno vrijedan historiografski doprinos kreiranju novog istraživačkog područja, čija se važnost posebno očituje u suvremeno doba kada se javljaju pokušaji redefiniranja temeljnih tekovina 20. stoljeća, baziranih upravo na antifašističkoj borbi. Pri tome je potrebno imati na umu kako ženska povijest nadilazi uske okvire rodnog prostora o čemu nam svjedoči i AFŽ jer pisati o njemu znači „prepoznati ga, sakupiti ga, i upravo s njim djelovati iz sadašnjosti koja gleda u budućnost“ (str. 149).

Također je važno istaknuti činjenicu da se ovim istraživanjima prate suvremena historiografska kretanja. Time se uvelike stvara mogućnosti povezivanja istraživača s ciljem kreiranja novih projekata koji bi dodatno osvijetlili ovo znanstveno područje, a samim time i prostore za nove oblike interpretacije.

Ana Rajković

Vladimir Geiger, Suzana Leček, *Krivnja i kazna. Politika odmazde i sudski procesi ministru u Vladi NDH Živanu Kuveždiću 1948.-1949.*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2018, 472 str.

Živan Kuveždić, ministar bez lisnice u vladi NDH, izručen je u kolovozu 1948. Jugoslaviji. Nakon izrečene sudske presude na smrt, streljan je u svibnju 1949. u Zagrebu. Za pretpostaviti je da su ga Britanci izručili, unatoč američkom protivljenju, jer su procijenili da bi i u zemljama Zapada bio suđen. Bi li ga te zemlje, ili druge zemlje zapadne demokracije, osudile na smrt? Pročitajte prikaz i svakako knjigu te prosudite.

U predgovoru knjige („Riječ unaprijed“, str. 7-12) autori objašnjavaju zašto su se odlučili obraditi naslovljenu temu. Naglašavaju da, bez obzira na brojne radove o Drugome svjetskom ratu i neposrednom poraću, postoji još mnogo prostora za nove priloge. Djelovanje Živana Kuveždića (1887-1949) te njegovo suđenje i smrtnu presudu autori smatraju ilustrativnim primjerima retribucije u poslijeratnoj Hrvatskoj/Jugoslaviji. Dalje naglašavaju značenje sačuvanog cjelovitog sudskog spisa u Državnom arhivu u Zagrebu, od prve Kuveždićeve izjave do izvršenja smrtno presude.

U uvodnim razmatranjima naslovljenim kao i knjiga, „Krivnja i kazna. Politika odmazde i sudski procesi ministru u Vladi NDH Živanu Kuveždiću 1948.-1949.“ (str. 13-79), autori započinju s nekoliko podnaslova u kojima upozoravaju na novije teme i problematiku o Drugom svjetskom ratu, a posebno se osvrću na pitanje odmazde/retribucije. Nadalje ističu važnost istraživačkog pristupa koji se usredotočuje na ponašanje pojedinca u različitim ratnim zbivanjima, a koji je bitno bio određeni predratnim zbivanjima i stavovima te kako se na to ponašanje gledalo

u uvjetima stvaranja poslijeratnog „novog društva“ u kojem su provedeni masovni i neselektivni progoni te se neke stvarne počinitelje propustilo kazniti. Potom sažeto i studiozno objašnjavaju pojmove vezane uz sustav kažnjavanja kolaboracije (odmazde/retribucije; čistke; tranzicijska ili prijelazna pravda). Ukratko, poslije rata trebalo je kazniti krivce i na taj način, barem moralno, obešteti mnogobrojne žrtve. U tim nastojanjima trebalo je stvoriti pravne okvire, definirati počinitelje s obzirom na masovnost kolaboracije te po prvi put suditi državnim poglavarima. Zapadne države provele su veliki broj uhićenja koja su završila u manjem broju pogubljenjima, a većinom se kazna svodila na oduzimanje građanskih i političkih prava. U zemljama pod sovjetskim utjecajem smrtna kazna bile su vrlo česte. Tekst prate tablice s brojačanim pokazateljima prema državama o procjenama broja ubijenih u tzv. divljim čistkama od 1944. do 1945, zatim usporedni prikaz donesenih i izvršenih sudskih kazni s iskazanim brojem stanovnika pojedine države te broj smrtnih presuda državnim poglavarima i visokim državnim službenicima prema državama. Jugoslavija se svrstala u red onih država koje su ne samo donosile rigoroznije sudske odluke, nego je, uz Poljsku, Bugarsku i SSSR, za razliku od Čehoslovačke i Mađarske, pravo i pravdu svodila na „parodiju pojmova“. Autori ukazuju i na nesavršenosti retribucije i „gorak okus“ koji je ostavila u svim zemljama, i zapada i istoka, no, ipak ističu da su zapadne zemlje našle mjeru, ukazale na razliku dobra i zla te se okrenule jedinstvu i zajedničkoj budućnosti. U potpoglavlju „Živan Kuveždić: od narodnog poslanika do ‘narodnog neprijatelja’“ autori donose biografske podatke te se osvrću na život i rad Kuveždića od stvaranja Kraljevine SHS pa do njegova izručenja jugoslavenskim vlastima, unatoč američkom protivljenju, te ovdje donose i kratki pregled suđenja. Autori analizom Kuveždićevih govora prije početka Drugoga svjetskog rata zaključuju da se ne može zamjetiti ikakva radikalizacija i odstupanje od ideja stranke kojoj je pripadao – Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS). Autori naglašavaju da je od oko 7000 mjesnih organizacija HSS-a njih 70 pristupilo ustaškom pokretu. Također navode da je to pristupanje donijelo preuzimanje odgovornosti za politiku koju su provodile vlasti NDH (posebice zakoni na temelju kojih su se provodili progoni Srba i Židova). Naglašavaju da je vrlo brzo razbijena „iluzija“ mnogih koji su ideji samostalne države pretpostavljali sve. Unatoč obnašanju raznih dužnosti u državnoj službi, Kuveždićeva je moć bila lokalnih razmjena te je upravo u tim okvirima pokazao odlučnost i djelovao, prema riječima nekih srijemskih ustaša, protuustaški. Pokušavao je potajno održavati mrežu HSS-a na šidskom kotaru, stabilizirati odnose sa srpskim stanovništvom, intervenirati za ljude, bez obzira na ideološku i vjersku pripadnost, koje su uhićivali bilo ustaše ili njemačka vojska. Upravo su neki od njih poslije rata svjedočili u korist Kuveždića. Izdvaja se i slučaj „pokrštavanja“ Srba u Banoštru za koji je Kuveždić poslije rata terećen, a koji se navodi u literaturi bez pozivanja na izvor koji to potvrđuje. Nadalje se donose opće napomene u pravosuđu i sudskim procesima u neposrednom poraću (negdje do 1950-ih). U tom se razdoblju događao obračun s „narodnim neprijateljima“, informbiroovcima te onima koji su se protivili kolektivizaciji. U pravilu UDB-a je pripremala procese, tužilaštvo preuzimalo njihove kvalifikacije, a u sudskom procesu nezavisnost odvetništva bila je iznimno smanjena. Istražni i sudski proces Živanu Kuveždiću sažeto, ali iznimno sadržajno, opisuju ove činjenice: 21. ožujka 1949. optužnica je podignuta, uručena je dan poslije, 23. ožujka Kuveždić je dobio branitelja po službenoj dužnosti, javna rasprava trajala je jedan dan (26. ožujka), a presuda je donesena 27. ožujka, u nedjelju. Dimitar Machiedo, Kuveždićev odvjetnik po službenoj dužnosti, odmah je uložio žalbu, no Vrhovni sud Narodne Republike Hrvatske potvrdio je presudu. Molba za pomilovanje upućena Prezidijumu Federativne Narodne Republike Jugoslavije odbačena je te je Ž. Kuveždić streljan 28. svibnja 1949. na Mirogoju. Grob mu nije poznat. Značajno je naglasiti da

je Kuveždiću suđeno u zajedničkom sudskom procesu s pukovnikom Zvonimirom Kovačevićem (1890-1949) koji je do 1943. obnašao različite dužnosti.

U zaključnom razmatranju (str. 80-82) autori navode da Kuveždić nije svojevolumeno bježao iz Hrvatske 1945, a također nije htio, a mogao je, pobjeći iz savezničkih izbjegličkih logora (Kuveždić već ima šezdeset godina, nema veliku naobrazbu i lošeg je zdravlja). Izručen je Jugoslaviji gdje mu je suđeno po načelu kolektivne a ne osobne krivnje, u upitno pravednom sudskom procesu.

Drugi dio knjige (str. 85-375), kojeg autori nazivaju najvažnijim, donosi više od 40 dokumenta te popis skraćenica. Dokumenti su složeni kronološki, od svibnja 1941. (dokument o „pozdravljanju“ osnutka NDH od strane kotarske i općinskih organizacija HSS-a šidskog kotara) do lipnja 1949. (odluka o konfiskaciji imovine Ž. Kuveždića i Z. Kovačevića i prijenos u vlasništvo FNR Jugoslavije). Za izdvojiti su izjave u korist Kuveždića koje su dali ne samo Hrvati nego i pojedini Srbi te mještani Ilinaca kod Ilače (također Srbi). Te izjave govore o djelovanju i ponašanju Kuveždića tijekom rata kao pojedinca.

Slikovni prilozi (str. 379-419) svjedoče o njegovom privatno život i javnom djelovanju, a priloženi su i faksimili pojedinih dokumenata. Potom slijedi sažetak na engleskom (str. 425-444) te popis izvora i literature (treba istaknuti priličan broj strane literature o retribuciji). Na kraju knjige su imensko i mjesno kazalo (str. 451-472).

Knjiga je opsežna ponajprije zbog objavljene arhivske građe, a posebnu pozornost plijene uvodni tekstovi, pisani znanstvenom erudicijom i emotivnom uravnoteženošću, te kao takvi upotpunjuju veliku prazninu u hrvatskoj historiografiji o retribuciji nakon Drugog svjetskog rata. Knjiga će, nadam se, naći čitatelje među prekobrojnim „avanturistima“ u historiografiji koji najradije otkrivaju „dosad neviđene dokumente“ pa im je prilika ovdje takve i vidjeti, kao i među povjesničarima po struci, osobito onima koji ne vole sjediti u arhivima.

Marica Karakaš Obradov

Tatjana Šarić, *U vrtlogu komunizma: mladi Hrvatske 1945.-1954.*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2017, 541 str.

Tatjana Šarić bavi se u svojoj knjizi *U vrtlogu komunizma: mladi Hrvatske 1945.-1954.*, kako to sama kaže u predgovoru, „danas nepopularnim razdobljem komunističke vlasti u Hrvatskoj (...) njegovim najtvrdim razdobljem – godinama neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata“. Tatjana Šarić, zaposlena u Hrvatskom državnom arhivu, odlučila se, još u svojoj doktorskoj disertaciji, za istraživanje života mladih i način njihova organiziranja u poslijeratnoj, komunističkoj Jugoslaviji. Koristeći se arhivskom građom Saveza komunista Hrvatske, omladinskih organizacija SKOJ-a i Narodne omladine Hrvatske, koja nije bila namijenjena javnosti u trenutku svojeg nastanka, osvijetlila je jedan značajan aspekt poslijeratne Jugoslavije, odnosno socijalističke Hrvatske, koji dosad nije bio poznat u dovoljnoj mjeri.

Zamišljena kao dopunjeno i prošireno izdanje doktorske disertacije obranjene na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, knjiga *U vrtlogu komunizma: mladi Hrvatske 1945.-1954.* sastoji se iz dva dijela. Prvi dio predstavlja uvod u historijat komunističkih omladinskih društava i organizacija od 1918, dakle od osnivanja Kraljevine SHS, pa sve do kraja 1945. i kraja Drugog svjetskog rata. Autorica nas ovdje upoznaje s organiziranjem i djelovanjem Saveza komunističke omladine Jugoslavije, jedinstvene organizacije koja je okupljala komunističku omladinu, osnovan 1919. godine. Budući da je kraljevski režim već sljedeće godine donio niz zakona kojim je

zabranio djelovanje Komunističke partije na svom teritoriju, SKOJ je, pod otežanim uvjetima, djelovao u ilegali. Organizacija je bila pod izravnom kontrolom Centralnog komiteta KPJ, te se smatrala njegovim podmlatkom. Jednako težak položaj za SKOJ produžit će se tridesetih godina, kao i za vrijeme Drugog svjetskog rata i postojanja NDH. Međutim, upravo će u ovom razdoblju započeti i njegovo širenje, te najveće proširenje po broju članova, uslijed odaziva mladih antifašističkoj borbi i partizanskom pokretu, čiji je SKOJ bio sastavni dio. Iako je na Prvom antifašističkom kongresu omladine Jugoslavije u prosincu 1942. osnovana paralelna omladinska organizacija USAOJ (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije), s namjerom da se privuku mladi iz drugih antifašistički orijentiranih organizacija koje nisu nužno bile i komunističke, SKOJ će ipak zadržati dominantnu ulogu kao izvršno tijelo koje je sprovodilo sve važne odluke.

Po završetku rata i uspostavljanja komunističke vlasti, u početku pod vlašću zajedničke liste pod nazivom Narodnog fronta, no doista u rukama Politbiroa, odnosno izvršnog komiteta CK KPJ, SKOJ će predstavljati glavnu potporu komunističkoj partiji, no ubrzo će doći do rivalstva te organizacije s paralelnom USAOJ. Uslijed promijenih unutarnjih i vanjskih političkih prilika nakon rezolucije Informbiroa, i razlaza Jugoslavije sa Staljinom, u prosincu 1948. donesena je odluka da se te dvije organizacije spoje u jednu.

U nastavku ovog prvog dijela Šarić nas upoznaje s kretanjem broja članova, regionalnom i nacionalnom podjelom te unutarnjim ustrojem. Autorica je obradila i razloge polaganog propadanja SKOJ-a kao relevantne organizacije, čija će djelatnost i utjecaj nakon 1946. sve više slabiti, pa će kao takva i nestati 1953. osnivanjem Narodne omladine Hrvatske. Pri kraju ovog dijela Šarić je obradila i položaj SKOJ-a u kontekstu međunarodnog udruživanja omladinskih organizacija, u kojem je vodeću ulogu imao SFDO (Svjetska federacija demokratske omladine), pod sovjetskim utjecajem. Takav njezin karakter doći će do izražaja tijekom zaoštavanja odnosa Tita i Staljina, kada će članovima SKOJ-a biti onemogućeno sudjelovanje u aktivnostima na međunarodnom planu zbog neprijateljske djelatnosti SFDO-a, a koje će prestati tek Staljinovom smrću 1953. godine.

Drugom dijelu ove knjige posvećen je daleko veći prostor, a tiče se konkretnog djelovanja, organizacije te sudjelovanja mladih u poslijeratnom ustrojstvu zemlje prema socijalističkim načelima. U prvom poglavlju obrađena je tema odnosa komunističkog sustava prema „narodnim neprijateljima“ te uloga omladinskih organizacija u obračunu s „nepoželjnim elementima“. Ovdje se u prvom redu ubraja Katolička crkva, gdje je u prvom redu bilo svećenstvo, a zatim i vjernici, kojima su se onemogućavale aktivnosti vezane uz Crkvu. Vjeronauk je ograničavan, a potom i zabranjen u školama, gdje je zamijenjen teorijom marksizma, koja je imala za svrhu preodgojiti mlade u socijalističkom duhu te ih odvratiti od „nazadnih“ ideja. Usko uz ove aktivnosti išao je obračun s ostacima poraženog sustava iz Drugog svjetskog rata, ljudima koji su na bilo koji način bili povezani s vladajućim strukturama NDH kao i potomcima ustaša. Osobama koje su stekle stručna zvanja i kvalifikacije, diplome i namještenja od 10. travnja 1941. ona su prema novim zakonima poništavana i oduzimana, dok se onima za koje se sumnjalo da sudjeluju u aktivnostima usmjerenima protiv društvenog uređenja i države oduzimana građanska prava te su kažnjeno gonjeni.

Nerijetko su učenici i studenti, koji su se okupljali u društvima sumnjivog karaktera, za koje se smatralo da su protukomunistički raspoloženi te gaje simpatije prema prošlom režimu, izbacivani iz škola i fakulteta. Zadaća NOH-a je također bila da se organizacijom aktivnosti i djelovanja primjerenima socijalističkom duhu za mlade suzbijaju štetni utjecaji „dekadentnog“

Zapada, u kulturi, umjetnosti, zabavi u svakodnevnom životu. Zbog svih tih ograničenja, kao i teške ekonomske situacije u zemlji, porastao je broj iseljenika, ilegalnih, budući da su vlasti u ovom razdoblju strogo sankcionirale iseljavanje, pokušavajući ga na sve načine spriječiti.

Poglavlje o ideološkom usmjeravanju, naobrazbi i omladinskim organizacijama opisuje stanje u prosvjeti, bilo da se radi o osnovnom, srednjem i visokom školstvu te načinu na koji su omladinske organizacije pod patronatom KPJ sprovodile ideološki odgoj mladih. U prvom redu su izložena nastojanja oko opismenjavanja širokih slojeva stanovništva, koje je i dalje velikim dijelom bilo nepismeno, posebno u rijetko naseljenim i nerazvijenim područjima u Lici i Dalmaciji. Rad škola je trebalo intenzivirati te školske planove i programe prilagoditi socijalističkom odgoju, što je u početnim godinama, odmah nakon završetka rata, predstavljalo poseban izazov zbog nedostatka prosvjetnog kadra i ideološki prihvatljivih udžbenika. Kako bi se većem broju mladih omogućilo školovanje, bila je potrebna izgradnja većeg broja đачkih domova, koji su od samog početka, zbog općeg lošeg stanja u zemlji, bili neadekvatno opremljeni, osobito osnovnim potrebama, hranom, namještajem i sličnim, kao i odgajateljskim osobljem koje uglavnom nije za taj posao bilo kvalificirano. Sveučilišta su samo formalno imala autonomiju, no sav se kadar popunjavao iz redova KPJ i NOH-a, a budući da je broj sveučilišnih profesora znatno opao u odnosu na porast broja studenata, pribjegavalo se zapošljavanju politički provjerenih, no akademski nekvalificiranih osoba za rad na fakultetima. Za ideološku indoktrinaciju najmlađih osnovan je Savez pionira Jugoslavije, organizacija koja je bila obavezna za sve prvašice upisane u osnovnu školu. Kroz tu organizaciju djeca su ideološki uvođena u socijalističko obrazovanje i odgoj, a kroz niz društvenih manifestacija u kojima su mladi sudjelovali, poput sletova i nošenja štafeta u čast Titova rođendana, indoktrinacija je dolazila do izražaja i u praktičnom obliku u društvenom životu. Istoj svrsi služio je omladinski tisak, kao i organizirana ljetovanja mladih u za to izgrađenim ljetovalištim na Jadranu.

Veliku ulogu u ideološkoj naobrazbi mladih imale su i radne akcije. Iz ogromne potrebe za radnom snagom u poslijeratnoj obnovi zemlje, komunističke su vlasti mobilizirale veliki broj mladih ljudi u organiziranim javnim radovima, poput izgradnje pruge Brčko-Banovići 1946. i autoceste Zagreb-Beograd 1949. Organizirani u radne brigade, od kojih su one najbolje imale status „udarničkih“, njihov radni dan bio je podijeljen u brojne aktivnosti. Periode fizičkog rada prekidali su odmori, predavanja, razne radionice, kao i sportske aktivnosti, ali i zabave. Za vrijeme trajanja ovih radova česti su bili primjeri i rada stranaca na radilištima u Jugoslaviji (iz zemalja istočnog bloka, ali i zapadne Europe, poput Francuske i Velike Britanije), kao i jugoslavenske radne brigade koje su odlazile na rad u druge zemlje.

U narednom poglavlju analizirana je situacija u zemlji nakon sukoba Tito-Staljin i rezolucije Informbiroa iz 1948. Informbiro je, pod Staljinovom direktivom, napao jugoslavenski državni vrh i rukovodstvo KPJ kao izdajnike komunizma, socijalističkog načina upravljanja te za suradnju sa Zapadom, čak ih okarakteriziravši kao ljubitelje fašizma. Osim što je prekinuo sve veze sa SSSR-om, Tito i vrh KPJ, kao i podređene im organizacije, SKOJ i NOH/NOJ, krenuli su u obračun s unutarnjim neprijateljem, odnosno svim pristašama Staljina i Informbiroa. Budući da ih je posebno puno bilo među studentima na Zagrebačkom sveučilištu, uslijedile su represivne mjere, od izbacivanja s fakulteta do zatvorskih kazni. Osobe koje je režim smatrao „ibeovcima“ (pristašama Informbiroa) bile su zatvarane u logorima Goli otok (za muškarce) i Sv. Grgur (za žene), iako nisu nužno bile povezane niti su bile njihovi simpatizeri. Vlast se na taj način obračunavala sa svim protivnicima, pa će evidencija o „ibeovcima“, kojima će i nakon odslužene kazne biti onemogućeno normalno društveno funkcioniranje, biti vođena i do kraja pedesetih godina.

U naredna dva poglavlja obrađena je uloga mladih i omladinskih organizacija u procesu kolektivizacije, odnosno onoga što se nazivalo „socijalističkim preobražajem sela“ i industrijalizacije kroz tzv. petogodišnji plan, započetom odmah po svršetku rata. Budući da je gorući problem zemlje bila raspodjela hrane, bilo je nužno da selo, ionako pogođeno ratom, opskrbi grad u jednakoj mjeri. Komunističke vlasti su zahtijevale od seljaka da predaju sve „viškove“ svojih proizvoda državi te da voljno sudjeluju u zadrugarstvu. To je naišlo na otpor seljaka, pa su vlasti primjenjivale i silu, u što su nerijetko bili uključeni i aktivisti NOH-a. Budući da je postalo jasno kako je nemoguće kopirati sovjetski model na Jugoslaviju, a koji je svjesno napušten nakon razlaza 1948, zadruge počinju postupno gubiti na značenju pa se polako i smanjuje njihov broj. Pod utjecajem novog smjera gospodarske politike, koja je više utjecala na industriju, politike radničkog samoupravljanja (otpočete u lipnju 1950.), bit će gotovo posve napuštena ideja o kolektivizaciji sela. Što se tiče uloge mladih u gospodarskom oporavku zemlje, daleko je veći naglasak stavljen na industriju. Zbog ogromne potrebe za radnom snagom, trebalo je upravo mlade, kroz sustav srednjoškolskog obrazovanja, stručne tečajeve i predavanja osposobiti za doprinos nevjerojatno ambicioznim planovima o industrijalizaciji zemlje. Osnivane su radne brigade kojima je glavna svrha bilo međusobno natjecanje u učinku, što se ipak nije materijalno nagrađivalo, već u obliku priznanja poput Ordena rada, proglašavanja pojedinaca Herojima rada, udarnicima i slično. Politika samoupravljanja trebala je, uz to, uključiti mlade, osobito članove NOH-a, u radničke savjete, no to se u praksi nije moglo izvesti zbog stalnog otpora starijih članova koji su mlade smatrali nezrelima i nesposobnima za donošenje važnih odluka za radni kolektiv.

Kao svojevršno zaključno poglavlje, naslovljeno je i prožeto idejom o transformaciji koju je SR Hrvatska u sklopu Jugoslavije doživjela tijekom pedesetih godina, kad je zbog nastojanja udaljšavanja od Sovjetskog Saveza i „destaljinizacije“ došlo do osjetne demokratizacije. Nastojalo se smanjiti centralizam i birokraciju, prebacivanjem ovlasti na republičke i pokrajinske organe, a i sama je Partija odvajana od države u smislu upravljanja, iako to nije značilo da je izgubila svoj odlučujući utjecaj. Međutim, ovaj proces polako je počeo pokazivati svoje negativne strane za državni vrh, koji je počeo osjećati da gubi kontrolu, pa je odlučio da on mora biti zaustavljen te vraćeno upravljanje „čvrste ruke“. Pod utjecajem ovih okolnosti, NOH će izgubiti svoj karakter političke organizacije, a sve više poprimati onaj kulturne, obrazovne i sportske, te KPJ (odnosno promijenjenog imena Savez komunista Jugoslavije) više nije računala na njega kao politički oslonac.

U završnim riječima o knjizi Tatjane Šarić treba istaći da se radi o studiji kakvih nedostaje u hrvatskoj historiografiji, kako je to i sama autorica naglasila. Iscrpno navodeći arhivsku građu, zapisnike sa radnih sjednica, odbora, plenuma te dopisa NOH/NOJ, KPJ, USAOJ i drugih, Šarić je prenijela cjelovitu sliku o životu mladih u poslijeratnoj SR Hrvatskoj, od njihovog materijalnog, društvenog i političkog položaja, do svakodnevnog života. Iako su svi ti aspekti bili pod stalnom prismotrom i budnim okom komunističkog državnog vrha, kojem je jedan od najvažnijih ciljeva bila uspješna indoktrinacija mladih o „socijalističkom putu“, nerijetko će ta mladež pokazivati nezadovoljstvo trenutnim stanjem u zemlji, okretanjem zapadnim uzorima u umjetnosti, književnosti, glazbi i modi, ali i voljno žrtvovanje i trud kroz sudjelovanje u radnim akcijama i drugim aktivnostima u svrhu obnove ratom opustošene zemlje. Na taj način su mladi našli mjesto u društvu koje ih je trebalo, no, zbog društveno-političkih predrasuda i ideološke ograničenosti, nije im bilo uvijek naklonjeno.

Mirko Marković

***The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*, uredili Constantin Iordachi, Arnd Bauerkämper, Central European University Press, Budapest – New York 2014, 558 str.**

Tema knjige *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements* je kolektivizacija poljoprivrede, provedena u bivšim socijalističkim zemljama. Proces kolektivizacije započeo je u SSSR-u u vrijeme Staljina te je imao nekoliko faza i implementacija. Krajem 1920-ih provedena je prisilna kolektivizacija te su stvorena zadružna imanja *kolhozi* i državna imanja *sovhozi*. Taj sustav poljoprivredne proizvodnje uveden je nakon II. svjetskog rata i u drugim istočnoeuropskim socijalističkim zemljama, pa i u bivšoj Jugoslaviji, gdje je napušten već 1953. godine. Kolektivizacija se provodila često nasilnim metodama uz represivne mjere i opiranje seljaka. Stvaranjem državnog vlasništva i planskom privredom mijenjala se privredna i socijalna struktura te je stvaran gospodarski sustav pod kontrolom države i komunističke partije. Svi ti procesi u zemljama Istočnog bloka odvijali su se uz budan ideološko-politički nadzor SSSR-a. Padom komunističkih sustava napušta se državno upravljanje, provode se reforme i privatizacija društvenog sektora, što je slučaj i s poljoprivrednim zemljištem.

Jugoslavenska agrarna politika polazila je od stvaranja velikih socijalističkih poljoprivrednih gospodarstava (kombinata). Iako je rano napušten sovjetski model kolektivizacije, provedenom agrarnom reformom iz 1945. godine i Zakonom o zemljišnom fondu općenarodne imovine iz 1953. godine snažno se utjecalo na agrarnu posjedovnu strukturu. Koncept privatnog vlasništva nije napušten, te je primjerice u Hrvatskoj oko 80% poljoprivrednog zemljišta ostalo u privatnom posjedu. Međutim, provedenom agrarnom reformom likvidirani su veleposjedi te su određeni zemljišni maksimumi kojima su usitnjena obiteljska gospodarstva, a nastali zemljišni viškovi prešli su većinom u državno vlasništvo. (Agrarnom reformom 1945. godine određen je zemljišni maksimum od 25 do 35 hektara, a 1953. godine zakonski je ograničen na svega 10 hektara. O agrarnoj reformi i raspodjeli zemljišnog fonda u Hrvatskoj vidi više u Marijan Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948.*, Zagreb 1990, str. 119). Jugoslavenska ekonomska politika favorizirala je poljoprivredne kombinat nad sitnim seljačkim posjedom. U njih su ulagana goleme novčana sredstva, koristila su se najkvalitetnija zemljišta i zapošljavala brojna radna snaga.

Problematika obuhvaćena ovom knjigom može biti zanimljiva svima koji se istraživački namjeravaju baviti poviješću pojedinih kombinata u Jugoslaviji, pri čemu je dakako njihovu kontekstualizaciju potrebno provesti ne samo u okviru jugoslavenske agrarne politike, nego i šire. Postavljanjem složenijih pitanja, praćenjem usporednih procesa kolektivizacije u europskim socijalističkim zemljama te njihovom komparacijom, steći će se podloga za sveobuhvatno razumijevanje socijalističke ekonomije u kojem stvaranje velikih poljoprivrednih poduzeća zauzima ključno mjesto. Iz tih je razloga zbornik radova u kojem se obrađuje problematika kolektivizacije dobro polazište za tako planirana istraživanja.

Zbornik je nastao kao rezultat vrlo ambicioznog projekta *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements from the 1930s to the 1980s* s jasno definiranim ciljevima i metodologijom. Na jednom mjestu okupljeni su vodeći stručnjaci iz bivših europskih socijalističkih država kao i povjesničari s područja zapadne Europe i sjeverne Amerike koji se bave problematikom socijalizma. Ova zbirka studija nastala je na temelju istoimene međunarodne konferencije u Berlinu 2008. godine. U zbornik radova uključeni su rezultati istraživanja petnaestero autora, ujedno i sudionika konferencije, koji se bave kolektivizaci-

jom poljoprivrede kao obilježjem socijalističkih i komunističkih društvenih sustava poslijeratne Europe. Vremenski okvir publikacije, za razliku od konferencije, ne ide dalje od 1965. godine.

Kolektivizacija poljoprivrede kao istraživački problem prisutna je već neko vrijeme u istočnoeuropskoj i srednjoeuropskoj historiografiji, naročito nakon pada komunističkih režima, no postojeće studije nastaju uglavnom kao kritički osvrt na komunističku prošlost iz perspektive pojedinih država i naroda s naglaskom na političku povijest. Constantin Iordachi i Arnd Bauerkämper smatraju kolektivizaciju primarnim i zanemarenim područjem pri proučavanju komunističkih režima. U uvodnom dijelu (*The Collectivization of Agriculture in Eastern Europe: Entanglements and Transnational Comparisons*, str. 3–46), kritički se osvrću na dosadašnja „ideološki opterećena“ historioграфска istraživanja te analiziraju zajednička polazišta pri čemu zastupaju drugačiji metodološki pristup koji se temelji na unakrsnoj povijesti (*histoire croisée*). Pokušavaju izbjeći stereotipni pogled na kolektivizaciju, imajući za cilj „nadići nacionalne paradigme“ transnacionalnim pristupom.

Postavljena analitička pitanja na početku povezuju radove svih autora, a odnose se na primjenu sovjetskog modela kolektivizacije u pojedinim državama Istočne Europe. S jedne strane, kolektivizacija se sagledava kao složena pojava i temelj uspostave komunističkih režima u Europi te ujedno kao transnacionalni problem povezan sa *sovjeticizacijom*. S druge strane, na temelju detaljnih studija slučaja u pojedinim državama problematiziraju se i kontekstualiziraju različiti modeli kolektivizacije te uspoređuju njihove sličnosti i razlike na međunarodnoj i regionalnoj razini. Pojedinačni slučajevi pružaju uvid u komunističku transformaciju političkih i državnih institucija, socioekonomske odnose te njihovu refleksiju na svakodnevni život. Da bi se osigurala čvrsta empirijska osnova za transverzalne ili međudržavne usporedbe, sve studije koriste široku uporabu arhivskih materijala. Uz svaku studiju slučaja daje se iscrpna bibliografija te pojedinačna kronologija procesa kolektivizacije. Takvim uvidom u pojedinačne slučajeve, doprinosi se širem razumijevanju statusa i razvoja agrara te dugoročnih utjecaja na tranziciju iz komunističkih u postkomunistička društva.

Imajući u vidu cilj i postavljena analitička pitanja, urednici su podijelili knjigu na četiri glavna dijela uzimajući u obzir geografski i metodološki aspekt. U prvom dijelu analizira se kolektivizacija u SSSR-u, uključujući i anektirane baltičke teritorije. Drugi dio obrađuje područje Srednje Europe (Poljska, DR Njemačka, Čehoslovačka, Mađarska). Treći dio odnosi se na Jugoistočnu Europu (Jugoslavija, Rumunjska, Bugarska, Albanija). Četvrti dio knjige završava komparativnom analizom svih priloženih rezultata.

Sadržajno i problemski najveći doprinos u objašnjavanju sovjetskog modela kolektivizacije kao temelja za izgradnju socijalističke države daje autorica Lynne Viola u radu *Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities* (str. 49–78). U konceptualno dobro razrađenom tekstu, metodološki slijedi smjer naveden u uredničkom uvodu. Kolektivizaciju vidi doslovno kao kampanju, s jasnim ciljem, metodama i rezultatima. Zaključuje kako je kolektivizacija sovjetske poljoprivrede kasnih 1920-ih i 1930-ih zauvijek promijenila društveno-gospodarsko lice zemlje te postala jedan u nizu krvavih pokazatelja staljinizma. Oblici nasilja kojima se provodila uključuju upotrebu ekonomske prisile, političkog terora, uhićenja, deportacije i smaknuća u gospodarskom i kulturnom podčinjavanju ruskog seljaštva. Kolektivizacija je imala ideološki predznak borbe protiv seljaka kao klasnog neprijatelja tzv. *dekulakizacijom*. Autorica smatra da je sovjetski modernizacijski model imao za svrhu propagiranje jake socijalističke države naspram kapitalističkog svijeta. Nasuprot tome, umjesto da vodi ka „socijalističkoj transformaciji“ sela, kolektivizacija se u praksi pokazala kao neuspješan eksperiment koji se proširio izvan granica SSSR-a.

Drugi rad *The Collectivization of Agriculture in the Baltic Soviet Republics, 1944–1953* Davida Feesta (str. 79-110) problematizira sovjetski model kolektivizacije i njegovu provedbu u baltičkim zemljama. U ovom tekstu autor sagledava prostor Baltika u kontekstu nadnacionalnog, za razliku od dosadašnjih studija iz izrazito nacionalne perspektive. Postavlja pitanje zašto se kolektivizacija provela tako žurno 1948-1949, a ne ranije kada su baltičke zemlje ušle u sastav SSSR-a. Objašnjenje vidi u neposrednom poslijeratnom razdoblju, gdje su Sovjeti agrarnom reformom pokušali učvrstiti svoju vlast među lokalnim pristašama. U sve tri sovjetske republike prisutna je sličnost procesa koju karakterizira izrazita ideološka i politička borba s klasnim i političkim neprijateljima. Stanovništvo je već bilo upoznato s katastrofalnim posljedicama prisilne kolektivizacije u SSSR-u zbog velikog vala izbjeglica 1920-ih i 1930-ih. U fazi implementacije, pružali su aktivan otpor pridružujući se kolhozima tek uz uporabu sile. U periodu Hladnog rata te Staljinovog sukoba s Titom, u baltičkim republikama dolazi do antagonizma između lokalnih partija i dominacije Rusa na vodećim pozicijama. Kolektivizacija se tada povezuje s pitanjem nacionalne konsolidacije. S druge strane, uz klasno i političko pitanje ona postaje oružje u demonstraciji ruske moći protiv rastućeg „nacionalizma“ i obračuna s lokalnim partijskim vodstvima.

Postoje dva slučaja u kojima kolektivizacija nije postala važna sastavnica državnog socijalizma, a to su slučaj Poljske i Jugoslavije. Dariusz Jarosz u radu *The Collectivization of Agriculture in Poland: Causes of Defeat* (str. 113-146) uspoređuje poljski slučaj s ostalim istočnoeuropskim državama, posebno s Jugoslavijom s kojom pronalazi mnoge sličnosti. Proces kolektivizacije bio je iznimno spora, ograničena i propala politika, zaustavljena 1956. godine pod Władysławom Gomułkom. Autor smatra da se transformacija seoskog društva dogodila uslijed agrarne reforme, zakona o veličini zemljišnog posjeda te kolonizacije. Naglašava važnost i opseg teritorijalnih promjena koje su oblikovale poslijeratnu Poljsku. Mnogi bezzemljaši bili su zadovoljni dobivši imanja na koloniziranom (njemačkom) teritoriju. Otpor prema kolektivizaciji među seljacima bio je vrlo velik, no prema relevantnim izvorima može se diferencirati jačina otpora prema pojedinim regijama, antikomunističkom otporu, nacionalnom sastavu te vjerskoj pripadnosti. Tako je primjerice u istočnom dijelu zemlje bjelorusko stanovništvo prihvaćalo pridruživanje kolektivnim imanjima bez otpora, dok je u središnjoj Poljskoj bilo snažno antikomunističko raspoloženje. Autor smatra da je SSSR zbog vanjskopolitičke situacije i strateškog značaja Poljske te intenzivnog antisovjetskog raspoloženja izbjegavao sukobe, premda u svom prikazu nije argumentirao zašto su sovjetski čelnici prihvatili poljsko odustajanje od kolektivizacije.

Melissa K. Bokovoy u radu *Collectivization in Yugoslavia: Rethinking Regional and National Interests* (str. 293-328) istražuje utjecaj poslijeratne poljoprivredne politike te odnose između KPJ i seljaštva u Jugoslaviji. Temeljeći svoje istraživanje uglavnom na spisima državnih i lokalnih vođa, ona pruža detaljan prikaz debata unutar vodstva stranke u rješavanju dvostrukih problema – povećanja poljoprivredne proizvodnje i socijalizacije sela, pri čemu su prevladala mišljenja da zemlja treba ostati u privatnom vlasništvu seljaka. Staljin u osudi Tita i vodstva KPJ 1948. godine kao naznaku njihovog odstupanja od „jedinog pravog puta ka socijalizmu“ navodi i razlike u poljoprivrednoj politici. Većina povjesničara tvrdi da je Jugoslavija inicirala brzu, iako neuspješnu kolektivizaciju kao svoj legitimitet unutar svjetskog socijalističkog pokreta, no unatoč tome nije prihvaćen sovjetski model. Na to je utjecala okolnost da je seljaštvo u Jugoslaviji masovno davalo podršku NOB-u te ih se nije gledalo kao „državne neprijatelje“. Godine 1949. težište politike KPJ i državnih vlasti u zemljovlasničkim odnosima postavljeno je na razvijanju zadružnog vlasništva, što je u praksi značilo stvaranje seljačkih radnih zadruga (SRS) kao oblika kolektivnog vlasništva. Seljaci su se na različite načine opirali provedbi kolektivizacije, prodajući

robu na crnom tržištu, zadržavanjem obveznih isporuka ili izbjegavajući poreze. Provedba poslijeratne kolektivizacije sigurno je odigrala ulogu u opadanju podrške komunistima što je vidljivo u smanjenju članstva seljaka u KPJ. Autorica dosta prostora daje prikazu seljačkog otpora kao i nacionalnim antagonizmima. Primjerice, navodi promjene u narodnosnoj strukturi Vojvodine nakon naseljavanja Srba na nekadašnja njemačka imanja. Komisija za selo KPJ napokon je priznala da program kolektivizacije nije uspio. Analizirajući zapise Titovih bliskih suradnika (Dedijer, Kardelj) autorica zaključuje kako su jugoslavenski komunisti taj neuspjeh prikazivali kao poraz staljinističke ideologije te su ga iskoristili u ideološko-propagandnim obračunima sa Staljinom prikazujući sebe žrtvama prevare i opravdavajući tako neuspjeh vlastite politike.

Jan Rychlík u svom radu *Collectivization in Czechoslovakia in Comparative Perspective, 1949–1960* (str. 181–210) daje opći pregled procesa kolektivizacije poljoprivrede u Čehoslovačkoj, koji se odvijao između 1949. i 1960. godine, pokušavajući objasniti političke i ekonomske uzroke i posljedice. U svrhu razumijevanja procesa objašnjava vlasničke odnose prije te razvoj poljoprivrede tijekom i nakon izvršene kolektivizacije, uključujući i kronološki pregled pojedinih faza. Čehoslovački se slučaj znatno ne razlikuje od ostalih socijalističkih zemalja, osim Poljske i Jugoslavije, no ističe se postignuti gospodarski napredak u poljoprivredi koji autor vidi kao nastavak povijesnih okolnosti. Češka je već imala bogatu tradiciju razvijene poljoprivrede koju je nastavila dalje razvijati. Slovački dio države bio je znatno nerazvijeniji, ali u drugoj fazi kolektivizacije postiže uspjehe.

Slično je i s bugarskim slučajem koji opisuje Mihail Gruev u *Collectivization and Social Change in Bulgaria, 1940s–1950s* (str. 329–368). Bugarska je bila među „nerazvijenim“ europskim gospodarstvima s pretežno agrarnom strukturom. Nakon sovjetske okupacije i uspostave komunizma, vrlo brzo je usvojen sovjetski model političkih i gospodarskih reformi. Kolektivizacija je započeta 1948. i potpuno postignuta do kraja 1950-ih. Autor kronološki prati preduvjete promjena, obilježja državne politike te faze kolektivizacije. Kolektivizacija je postavila pozornicu za globalnu ekonomsku, socijalnu i mentalnu preobrazbu u ruralnom svijetu s posljedicama za milijune ljudi.

József Ö. Kovács u studiji *The Forced Collectivization of Agriculture in Hungary, 1948–1961* (str. 211.–251.) analizira slučaj Mađarske. Unatoč represivnoj antiseljačkoj politici od strane komunističke partije, više od tri četvrtine mađarskog seljaštva odbile su se pridružiti kolektivnom sustavu sve do prisilne kolektivizacije od kraja 1958. do početka 1961. godine. Autorov pristup problematici je ispričati priču „odozdo“ te istražiti traumatična iskustva pojedinaca, objasniti strukturne promjene po pitanju vlasničkih odnosa te odgovoriti kako se oblikovalo društvo u cjelini. Studija daje prednost iskustvima i sjećanjima suvremenika, te dokumentima koji su bili klasificirani kao tajni. Ova studija daje vrijedan doprinos za razumijevanje društveno-političke povijesti kolektivizacije.

Tema rada Constantina Iordachia i Dorina Dobrincua *The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962* (str. 251–292) je slučaj Rumunjske. Nakon kratkog povijesnog pregleda prijeratne Rumunjske te razvoja komunističkog pokreta, autori objašnjavaju kako je komunistička partija došla na vlast uz vanjsku pomoć i kako je provodila politiku SSSR-a. Po pitanju agrarne politike nisu imali konsenzus te je kolektivizacija postala izvor partijskih sukoba i obračuna. U praksi je Rumunjska kao izrazito ruralna zemlja prolazila najduži proces kolektivizacije koji su obilježili pasivni i aktivni otpor seljaka, čvrsto posvećenih svom tradicionalnom načinu života. Pri komparaciji s ostalim socijalističkim državama, slučaj Rumunjske može osvijetliti političke motive, kao i prepreke i ograničenja s kojima su se susretale političke elite. Iako su politički mo-

tivi bili transformirati seosko društvo i zbog materijalnog statusa, politika se pokazala potpunim promašajem jer je primjerice 1980-ih Rumunjska bila jedina zemlja gdje su nestašice hrane bile ustrajne, kako u ruralnim tako i u urbanim područjima.

Slučaj Albanije iznosi Örjan Sjöberg u radu *„Any Other Road Leads Only to the Restoration of Capitalism in the Countryside: “Land Collectivization in Albania (str. 369-398).* Autor se bavi procesom kolektivizacije u Albaniji, naglašavajući razvoj događaja 1940-ih i 1950-ih godina. Svojim radom daje doprinos u rasvjetljavanju albanskog komunističkog režima koji je nakon raskida sa Sovjetima krenuo stvarati svoj „jedinstveni“ socijalizam. Izvori koji su korišteni su arhivska građa te većinom strana literatura. Albanija je provodila kolektivizaciju zadržavši se na ortodoksnoj liniji, na čelu s Enverom Hoxhom. Što se tiče osobina koje dijeli s ostalim komunističkim državama, Albanija je provodila zemljišne reforme prije pokretanja kolektivizacije. Kao u mnogim istočnoeuropskim zemljama, kolektivizacija se pokazala dugim procesom koji je rijetko koristio ruralnom stanovništvu. Postupak je također bio povezan s klasnim ratom protiv kulaka. Unatoč postignutoj kolektivizaciji, u Albaniji je ostao problem kako osigurati hranu za brzo rastuću populaciju te sirovine za preradu i prerađivačku industriju koja je bila pod čvrstom državnom kontrolom.

U posljednjem dijelu knjige autori produbljuju problematiku studijama slučaja i komparacijom istraživanja obuhvaćenih u knjizi. Arnd Bauerkämper u radu *Collectivization as Social Practice: Historical Narratives and Competing Memories as Sources of Agency in the Collectivization Campaign in the GDR (str. 401-432)* daje kratki pregled dosadašnjih historiografskih studija koje se većinom bave procesima donošenja odluka na višim razinama te odnosima sovjetskog i njemačkog rukovodstva. U istraživanjima su identificirane dvije suprotstavljene strane – država i seljaštvo. U novijim istraživanjima veći je fokus na društvenoj povijesti te individualnoj i kolektivnoj memoriji. Autorova namjera je rasvjetliti dinamiku promjena u društvenoj hijerarhiji na selu kao posljedicu kolektivizacije, uzimajući u obzir sjećanja na prošla iskustva od strane seljaka, stranačkih i državnih dužnosnika. Sam proces kolektivizacije oblikovan je suprotstavljenim stajalištima, a sjećanja brigama i interesima pojedinih ili kolektivnih aktera. Slika često nije „crno-bijela“ i pokazuje složenost međuljudskih odnosa, motiva i akcija.

Interpretacije koje donose pojedinačni radovi nadopunjavaju se analizom intenziteta sovjelizacije Srednje i Istočne Europe. Pregled koji daje Zsuzsanna Varga u radu *The Appropriation and Modification of the „Soviet Model“ of Collectivization: The Case of Hungary (str. 433-466)* prati ritam i domet promjena koje ovise o periodu i obilježjima režima u SSSR-u. U vrijeme Staljina, pritiscima je ubrzana provedba sovjetskog (staljinističkog) modela koji je bio neupitan. Nakon njegove smrti popuštaju pritisci na komunistička vodstva u duhu destaljinizacije, međutim zbog hladnoratovskih odnosa i revolucija unutar sovjetskih satelita, SSSR je 1957. godine vršio pritisak s ciljem jačanja jedinstva i stabilnosti u socijalističkom bloku. Ponovno se inzistira na provedbi kolektivizacije, međutim iz ranije analiziranih studija može se vidjeti da se provedba razlikovala od države do države.

Na kraju ovog prikaza osvrnut ću se na vrijednost zbornika i interpretacijske doprinose koji bi bili u vezi s teorijskim i metodološkim pristupom. Istraživanja u studijama odnose se na više aspekata unutar zajedničke teme. Analizira se sovjetski model kolektivizacije, njegovo nametanje drugim državama i prilagođavanje modela lokalnim uvjetima. Potom se prate geografske razlike unutar modela kolektivizacije, posebice u odnosu između središta i perifernih područja. Analizira se dinamika procesa u seoskim društvima koju karakteriziraju razdoblja ubrzavanja ili stagnacije. Konačno, definiraju se vrste kolektivizacija i socijalističkih poljoprivrednih sustava

s naglaskom na sličnosti i razlike. Ključna pitanja koja se postavljaju obuhvaćaju praktičnu primjenu kolektivizacije, odnose između manjine i većine po pitanju sukoba i suradnje, problem rješavanja gladi itd. Iako su urednici u uvodnom tekstu dali opće smjernice, radovi nisu slijedili jedinstvenu metodologiju. Neki autori donose djelomični politički i nacionalni pogled na veliku prekretnicu u izgradnji agrarnih struktura u Istočnoj Europi, što se može opravdati velikim brojem radova koje je trebalo uklopiti u jednu knjigu. Baveći se procesom kolektivizacije kao strategije izgradnje državnog socijalizma, autori prate slojevit društvene transformacije te ova knjiga ima značajnu ulogu sagledavanja problematike s povijesnog, političkog, ekonomskog, sociološkog i antropološkog aspekta. Međutim, s aspekta utjecaja socijalističkih modernizacijskih pothvata na okoliš, u zborniku su ta pitanja zanemarena. Metodološki i konceptualno, objedinjavanjem studija slučajeva i transnacionalnim pristupom, ova knjiga značajno doprinosi svjetskoj historiografiji i razumijevanju procesa kolektivizacije.

Martina Glučina

***The Cold War: Historiography, Memory, Representation*, uredili Konrad H. Jarausch, Christian F. Ostermann i Andreas Etges, De Gruyter–Oldenbourg, Berlin–Boston 2017, 309 str.**

Pad Berlinskog zida 1989. godine označio je kraj Hladnog rata, razdoblja koje je obilježilo drugu polovicu 20. stoljeća. Taj, na prvi pogled politički sukob, utjecao je na sve aspekte društva, a sam rat reflektirao se i u kulturnom polju. Iako gledajući današnje sukobe u Aziji, na Bliskom Istoku ili u Ukrajini, može nam se činiti kako hladnoratovski sukob još uvijek traje, njegova ideološka snaga i sukobi, koji su se nekada činili neizbježnima, nestali su ili su zaboravljeni. Zbornik *The Cold War: Historiography, Memory, Representation* proizašao je iz međunarodnog skupa iste tematike održanog u Berlinu. Kako K. Jarausch, C. Ostermann i A. Etges ističu u samom predgovoru „Rethinking, Representing, and Remembering the Cold War: Some Cultural Perspectives“, Berlin, kao simbol početka i kraja Hladnog rata, bio bi savršeno mjesto za stvaranje međunarodnog muzeja. Stoga ovaj zbornik služi kao svojevrsni poticaj za postizanjem toga cilja te za daljnje istraživanje hladnoratovskog sukoba koristeći se novim metodama.

Kako se u predgovoru navodi, zajedno s Berlinskim zidom nestali su i stari načini istraživanja suprotne strane: više se međusobno nisu promatrali kao neprijatelji braneći američki kapitalizam od komunističke agresije ili sovjetski način života od američkog imperijalizma. Ipak, krajem rata pojavila su se nova tumačenja kako zapadnih tako i istočnih stručnjaka samog hladnoratovskog sukoba te njegovog završetka. Zapad je stavljao naglasak na trijumf kapitalizma i konzumerizma te ljudskih prava nad komunizmom, dok su stručnjaci s Istoka tvrdili kako je Gorbačov svojom politikom izdao Sovjetski Savez i ubrzao pad partijske vlasti. Ovi sukobi mišljenja vidljivi su kod obilježavanja bitnih godišnjica.

Ovakvi pogledi na Hladni rat počinju se mijenjati; pokušava se dublje istražiti probleme, ponajviše zahvaljujući raznim faktorima. Već u 1990-ima dolazi do otvaranja arhiva: američkih, europskih, ruskih, ali i kineskih te raznih drugih. Dokumenti su bili pažljivo skupljeni i digitalizirani, što se pokazalo izrazito korisnim za nova istraživanja jer je već početkom 2000-ih pod utjecajem političke situacije pristup arhivima postao otežan. Osim novih dokumenata, dolazi do propitivanja bipolarnog pogleda na sukob te se propituje uloga Europe, ponajprije Njemačke kao jezgre sukoba na europskom tlu. Zatim, kako se pokazalo u novijim istraživanjima, veliku

ulogu u prenošenju propagande i spuštanju sukoba među mase imala je reprezentacija Hladnog rata u raznim medijima, od romana i filmova itd. Stoga dolazi do kulturnog obrata pri bavljenju Hladnim ratom kojim se povezuju sve razine svakodnevnog života, što samu analizu hladnoratovskog sukoba čini još kompleksnijom.

U drugoj polovici 20. stoljeća dolazi do sve češćeg bavljenja sjećanjem i pamćenjem, ali s manjim naglaskom na razumijevanju Hladnog rata. Jedno od tumačenja, koje se ističe u predgovoru, jest nepostojanje fizičke poveznice sa sjećanjem na to razdoblje u SAD-u i Europi kao u slučaju Drugog svjetskog rata, dok je u postkolonijalnim zemljama poput Vijetnama sukob itekako ostao vidljiv. S obzirom na problematiku sjećanja nameću se mnoga pitanja koja bi bilo moguće objasniti novijim metodama istraživanja. Autori ovih tekstova na razne načine pokušavaju dokučiti na koji način bi se trebalo istraživati razdoblje Hladnog rata, gdje bi se trebalo obilježavati sjećanje na njega, na koji je način utjecao na društva te kako ga ona danas pamte.

Siegfried Weichlein u članku „Representation and Recoding: Interdisciplinary Perspectives on Cold War Cultures“ naglašava važnost kulture pri oblikovanju lojalnosti jednom ili drugom sistemu, čime je Hladni rat bio podjednako kulturni koliko i politički sukob jer se odvijao na više načina, korišteni su razni mediji, a zbog specifične političke situacije kulture su varirale od zemlje do zemlje. Autor navodi kako se Hladni rat drugačije doživljavao na Zapadu i Istoku jer dok se u Americi ili Francuskoj koristio naziv „Hladni rat“ za opisivanje nastalog sukoba, u SSSR-u ili DDR-u to je razdoblje jednostavno poznato kao „život pod komunizmom“. Na temelju analize razdoblja 1955-1968. želi naglasiti raznovrsnost funkcija kulture u Hladnom ratu (pogotovo nakon prelaska s tiskanih na vizualne medije) te smatra da se sve odvijalo na dva načina: „representation“ – različiti načini prikazivanja političkog sukoba u raznim medijima i kulturama i „recoding“ – na koje se sve načine i korištenjem kojih medija željelo razumjeti i dekodirati hladnoratovski sukob. Proces dekodiranja („recoding“) događao se na više načina: 1) špijunski romani donose borbu protiv „drugog“, 2) znanstvenofantastični romani i filmovi kritiziraju sistem, 3) postmoderizam uvodi samorefleksiju i podsjeća na konstantnu promjenu i nestabilnost, 4) filmovi u početku donose borbu dobra protiv zla, zatim propituju sistem, 5) internalizacija sukoba stvara dojam da je neprijatelj unutar sistema te 6) stavljanje fokusa na društvene znanosti ponajprije kako bi se pokušalo razumjeti neprijatelja.

Dok Weichlein u svojem članku daje neku vrstu pregleda kulturne strane Hladnog rata do 1970-ih s naglaskom na blokovskoj podjeli, David Reynolds u članku „Probing the Cold War Narrative since 1945: The Case of Western Europe“ istražuje u kojoj je mjeri američki utjecaj došao do Velike Britanije, Francuske i Zapadne Njemačke. On razmatra period cijelog Hladnog rata s naglaskom na zadnjim godinama i to na dvije razine – kako je svaka od zemalja prekoračila bipolarni narativ koji je došao iz Amerike te na koje načine je Hladni rat bio postavljen u šire međunarodne narative, ponajprije dekolonizaciju i pitanje europskog identiteta. Autor zaključuje da zapadne historiografije nisu samo prihvale američki narativ već su ga postavile u širi okvir i prilagodile svome cilju (Britanija se osvrće na dekolonizaciju i ostanak među svjetskim silama, Francuska pokušava prijeći preko „Jalta mita“, Njemačka se suočava s nacističkom prošlosti i *Historikerstreit*).

Vladimir O. Pechatnov u radu „Changing Cold War Interpretations in Post-Soviet Russia“ donosi pogled na promjene u ruskoj historiografiji i popularnoj kulturi nakon rata s naglaskom na izmjenjivanju triju narativa. Prvi narativ postavljen je u SSSR-u: Zapad je zajedno sa SAD-om nametnuo hladnoratovski sukob Sovjetima. Ovaj se narativ mijenjao tijekom cijele druge polovice stoljeća, a pojačao se dolaskom Reaganove čvršće politike prema komunizmu. Drugi

narativ autor naziva revizionističkim, a pojavio se u 1980-ima: kritika sovjetske politike kao krivca za početak rata. Do toga dolazi zbog otvaranja sovjetskih arhiva i popularizacije ideja sa Zapada. Treći narativ – postrevizionizam – nastaje zbog nemogućnosti objašnjavanja sukoba i današnjeg neslaganja dviju zemalja unatoč detaljnom istraživanju blokovske podjele. Stoga se zaključilo da sukob ima dublje uzroke, a naglasak se počinje prebacivati na socio-kulturne dimenzije i sjećanja, što crno-bijeli kontekst čini puno kompleksnijim. Autor zaključuje kako se iz preklapanja ovih narativa vidi da i dalje postoji konstantni sukob historičara koji zastupaju različita stajališta o Hladnom ratu, a samo tumačenje sukoba je u tijesnoj vezi s promjenjivim iskustvom ruske nacije.

Christopher R. Moran u radu „Company Confessions: The CIA, Whistleblowers and Cold War Revisionism“ razmatra razdoblje 1970-ih kada je CIA pretrpila „desetljeće terora“ zbog nezadovoljstva velikog broja bivših agenata CIA koji su razotkrivali tajne dokumente ili prošle operacije u svojim knjigama i romanima. Autor za primjer koristi trojicu bivših agenata: Victora Marchettia, Phillipa Ageea i Franka Sneppa kako bi pokazao različite sudbine i reakciju Agencije na napade. Razmatra je li CIA trebala tako brutalno reagirati s obzirom da je imala posljedice. Autor zaključuje kako je sve to pokrenulo propitivanje dotadašnjeg američkog narativa u historiografiji da je krivac za Hladni rat od početka bio Sovjetski Savez.

U članku „The Cold War in History Textbooks: A German-German, French and British Comparison“ Falk Pingel razmatra percepcije Hladnog rata i kako su se one mijenjale u udžbenicima uspoređujući Zapadnu i Istočnu Njemačku, Francusku i Veliku Britaniju. Autor ističe kako je svaka od zemalja pokušala izvući pouke za sadašnjost iz prošlosti zbog čega su udžbenici bili podvrgnuti snažnom ideološkom narativu. U Njemačkoj su se sukobljavali narativi Zapada – izrazito antisovjetski nastrojeni – i Istoka – borba Sovjeta za svjetski mir – a tako je ostalo do samog kraja. U Francuskoj i Britaniji se u udžbenicima ogledaju glavni politički i historiografski narativi, s naglaskom na bipolarnoj podjeli svijeta u francuskim udžbenicima. Tijekom detanta, kao i u drugim medijima, manji je naglasak na bipolarnom sukobu, dok pitanje Berlinskog zida ostaje problematično. Autor smatra kako su tijekom detanta suradnja i razgovori oko udžbenika bili mogući, ali su bili prekidani zaoštavanjem sukoba. Zaključuje kako se nakon pada Berlinskog zida situacija mijenja, posebno u Njemačkoj, gdje je trebalo naći miroljubiviji odnos prema DDR-u, dok Velika Britanija prolazi razdoblje potpune promjene, a Francuska počinje dijeliti Hladni rat ne samo na Zapad i Istok već i samu Europu. Unatoč tome, autor zaključuje kako su razlike u percipiranju sukoba među učenicima i dalje ostale vidljive.

Paul Bleton u radu „Machiavelli's Angels Hiding in Plain Sight: Media Culture and French Spy Fiction of the Cold War“ promatra prijelaz francuske fikcije iz međuratnog nacionalizma prema hladnoratovskoj borbi za očuvanje zapadnog bloka. Dva prethodna žanra: avantura (*adventure*) i istraživanje (*investigation*) našla su svoje mjesto u Hladnom ratu pokušavajući povezati fikciju i stvarnu političku situaciju. Autor razmatra kako je antikomunizam bio u centru francuske špijunske fikcije. Ističe da, iako su špijunski romani bili jako popularni, s dolaskom televizije i vizualnih medija nisu se uspjeli prilagoditi tržištu te su tako propustili svoju šansu. Sve su se promjene prema autorovom mišljenju odvijale u svjetlu političke situacije toga vremena.

Dok Bleton daje uvid u razvoj romana u Francuskoj, Christoph Classen u radu „Enemies, Spies and the Bomb – Cold War Cinema in Comparison: Germany and the US, 1948-1970“ uspoređuje utjecaj Hladnog rata na reprezentaciju konflikta u kinematografiji do 1970. u Zapadnoj Njemačkoj i SAD-u. Tvrdi kako je ona igrala ključnu ulogu u prvim godinama sukoba. Usporedbu započinje propitivanjem stanja obiju kinematografija nakon Drugog svjetskog rata

gdje je američka bila u puno boljoj poziciji od njemačke. Zatim napominje kako je dolazak televizije imao velike posljedice na kinematografiju jer je televizija postala dostupna većem broju ljudi. Autor dalje navodi kako je veliku ulogu imalo političko uplitanje, posebno u 1950-ima u Americi. U Njemačkoj se pokušalo odmaknuti od sukoba, ali su postojale stroge mjere i cenzura uvezenih filmova iz DDR-a. Autor razmatra postojanje triju narativa u kinematografiji – antikomunizam u SAD-u naspram potrazi za identitetom u Njemačkoj, zatim depolitizacija i nošenje sa nuklearnom opasnošću u 1960-ima u SAD-u nasuprot „Heimatfilme“ u Njemačkoj te špijunski filmovi u SAD-u slični filmovima o bijegu u Njemačkoj.

Jennifer Dickey u članku „Remembering the American War in Vietnam“ razmatra na koji način se interpretira Vijetnamski rat u Vijetnamu na nekoliko lokacija i muzeja – Reunification Palace, the War Remnants Museum, Cu Chi Tunnels i manje poznati Ap Bac Relic Reserve. Autorica ističe kako su svi ovi muzeji formirani za tržište, turizam i zapadne turiste dok lokalno stanovništvo s njima ne dijeli nikakve veze te su tako za njih besmisleni jer ne prezentiraju stvarnu vijetnamsku prošlost već mješavinu konzumerizma i političke propagande. Povijest je zbog toga nepopularna u Vijetnamu kako u muzejima i u komemoracijama tako i u školi. Američki turisti također zanemaruju ove interpretacije rata kao političku propagandu. Autorica zaključuje kako je način prikazivanja Vijetnamskog rata sličan onom u američkim muzejima, samo što je u njima ipak više američkih posjetitelja, dok u Vijetnamu lokalno stanovništvo iz više razloga, analiziranih u ovom članku, u svoje muzeje ne ide.

U članku „The Cold War? I Have it at Home with my Family – Memories of the 1948–1989 Period Beyond the Iron Curtain“ Muriel Blaive provela je istraživanje o sjećanjima na razdoblje Hladnog rata, životu na granici Željezne zavjese služeći se metodama usmene historije za stanovništvo na graničnom području Čeških Velenica. Autorica naglašava postojanje razlika u percipiranju i terminologiji razdoblja Hladnog rata što je uočila i u intervjuima gdje se većina svjedoka s Istoka nije na rat referirala kao „Hladni rat“ već „život pod komunizmom“. Autorica istražuje kompleksnu povezanost lokalnog stanovništva i vlasti kod praćenja i zatvaranja onih koji su željeli prijeći granicu, što se odražavalo u dvije forme – „denouncing“ i „informing“. Naglasak je bio na civilima koji su pomagali graničnim čuvarima i pronalaženju krivaca zbog čega su bili hvaljeni. Autorica se pita iz kojih razloga je stanovništvo pomagalo čuvarima: neki iz patriotskih osjećaja, neki iz straha što bi sve bjegunci mogli napraviti jednom kad se nađu izvan granice te iz straha od posljedica koje bi ih snašle ako ne pomognu vlastima ili ako njih netko drugi optuži jer nisu ništa poduzeli u vezi toga. Sve ovo je uzrokovalo da društvo od procesa samoprotekcije (*self-protection*) dođe do procesa samonadgledanja (*self-policing*). Autorica zaključuje kako su time granični gradovi sklopili neku vrstu ugovora s vlastima u kojem su uspjeli zadržati svoj grad, ekonomski se razvijati, ali su zauzvrat morali sudjelovati u nadziranju granice. Autorica također ističe problematiku istočnih zemalja vezano za njihovo sjećanje na razdoblje komunizma jer, iako sve češće danas preuzima narative i tumačenja Hladnog rata sa Zapada, stanovništvo se još uvijek bori s interpretacijom i razumijevanjem svojih vlastitih sjećanja.

Wayne D. Cocroft u radu „Protect and Survive – Preserving and Presenting the Built Cold War Heritage“ piše o načinima i pokušajima očuvanja građevina iz Hladnog rata, ponajprije vojnih baza i područja. Autor navodi kako se postavlja pitanje koje od hladnoratovskih vojnih građevina sačuvati, naime, neke su srušene, neke su prenamijenjene u tvornice ili stanove, dok su samo rijetke renovirane ili pretvorene u muzeje. Također se pita na koji način bi trebalo napraviti i osmisлити te muzeje i trebaju li se posjetitelji uživjeti u to razdoblje. Osim samih građevina, autor istražuje na koji način se muzeje treba opremiti i kako treba očuvati i reprezentirati vojni

materijal – oružje, avione, tenkove itd. Osvrće se na istu problematiku u Njemačkoj, s fokusom na muzeje koji pokazuju represiju istočnonjemačkog režima i vojne baze čija je prvobitna uloga edukacija mlađih generacija. Kod baltičkih zemalja autor se usmjerava na očuvanje i reprezentaciju muzeja i njihovih postava vezanih za jačanje i afirmiranje svog nacionalnog identiteta. Zaključuje kako bi svaka zemlja i lokalna zajednica trebala raditi na očuvanju, stvaranju popisa hladnoratovske arhitekture, što je malo moguće s obzirom da svaka zemlja na temelju svojih nacionalnih ciljeva i nasljeđa prepoznaje važnost neke od građevina iz hladnoratovske prošlosti.

Problematiku suočavanja s prošlosti u muzejima u Njemačkoj, koje su se neki tekstovi dotaknuli, detaljnije analiziraju posljednja tri teksta: Hope M. Harrison, „Berlin’s Gesamtkonzept for Remembering the Wall“, Sybille Frank, „Competing for the Best Wall Memorial – The Rise of a Cold War Heritage Industry in Berlin“ i Hanno Hochmuth, „Contested Legacies – Cold War Memory Sites in Berlin“. Ovi tekstovi zajedno donose šire razumijevanje komemoriranja Hladnog rata u Njemačkoj, a dijele mišljenje da ne postoji službeno mjesto komemoracije zbog čega dolazi do sukoba između državnog i privatnog viđenja kako bi muzej trebao izgledati. Većina problema koji se provlače kroz ove tekstove mogli bi se sažeti u sljedećem: 1) neslaganje oko tumačenja nacističke i komunističke prošlosti, 2) komemoriranje žrtava Holokausta i žrtava Hladnog rata, 3) datum pada Zida poklapa se s datumom Kristalne noći, 4) nestankom Zida, koji je Nijemce podsjećao na mučna desetljeća, nestalo je i autentično mjesto komemoriranja ne samo nastanka i pada Berlinskog zida već i kompletnog hladnoratovskog razdoblja i 5) sukob autentičnog prikazivanja rata i replike pogodne za turizam.

Harrison istražuje vladin projekt „Gesamtkonzept“ iz 2006, njegove korijene, strukturu i primjenu te debatu koja se oko njega vodila. Frank se nastavlja na ovaj članak razmatrajući sukob oko mjesta za komemoraciju u Berlinu – Checkpoint Charlie, Bernauer Strasse te „Brandenburg Gate“. Autorica zaključuje kako je vlast izbjegavanjem suočavanja sa svojom bliskom prošlošću te razmatranjem mjesta komemoracije propustila priliku koju su onda preuzeli privatni poduzetnici poput muzeja na Checkpoint Charlju koji je posvećen žrtvama poginulima u bijegu iz DDR-a. Hochmuth analizira nekoliko mjesta sjećanja na Hladni rat u Berlinu – German-Russian Museum, Allied Museum i Wall Museum istražujući koje aspekte Hladnog rata opisuju te kakvo mjesto zauzimaju u memoriji Berlina, sa zaključnim osvrtom na već spomenutu problematiku komemoracije Hladnog rata u Berlinu. Autor zaključuje kako problem nastaje zbog slojevitosti i kompliciranosti njemačke prošlosti te zbog sukoba različitih interpretacija: od izrazito antikomunističkih, preko nostalgичnih za starim vremenima do neofašističkih koji stvaraju probleme s komemoriranjem Drugog svjetskog rata. Također, muzeji koji potječu iz Hladnog rata imaju i svoju prošlost zbog čega ih je teško inkorporirati u nove poslijeratne narative.

Zbornik *The Cold War: Historiography, Memory, Representation* na razne načine propituje stare interpretacije Hladnog rata u historiografiji, medijima i sjećanjima onih koji su ga doživjeli. Dolaskom kulturnog obrata dolazi do bavljenja širom slikom sukoba, a sam fenomen Hladnog rata postaje kompleksnijim. Neka od pitanja i problema spomenutih u ovim člancima bilo bi korisno prenijeti i na prostor bivše Jugoslavije. Sličnim načinom istraživanja moglo bi se ispitati probleme koji postoje i danas u Hrvatskoj, a koji su tipični za zemlje istočnog bloka – problematika različitih sjećanja i tumačenja Hladnog rata, zatim pitanje očuvanja i restauracije spomenika itd.

Iz članaka koji se tiču njemačkog komemoriranja Hladnog rata te općenito pitanja njemačke historiografije u drugoj polovici 20. stoljeća vidi se postojanje problema vezano za tumačenje i suočavanje ne samo s hladnoratovskim razdobljem već i razdobljem Drugog svjetskog rata i

Holokausta. Slična pitanja poput krivice i broja žrtava nacizma povlače se i u Hrvatskoj vezano za vrijeme NDH-a. Kao što je u Njemačkoj potrebno oprezno pristupati komemoracijama pada Berlinskog zida, kako se ne bi kojim slučajem pokušalo žrtve komunističkog režima DDR-a poistovjetiti ili pre naglasiti u usporedbi sa žrtvama Drugog svjetskog rata, slične situacije se javljaju i u Hrvatskoj te na ovim prostorima.

Bitno je naglasiti kako je ovim zbornikom otvoreno mnogo pitanja koja postoje na globalnoj razini, pa se tako tiču i hrvatskog prostora. Stoga bi svakako trebao poslužiti kao poticaj za bavljenje hladnoratovskom problematikom u hrvatskoj historiografiji, propitujući sukob iz više perspektiva i na drugačije načine, čime bi ju se uklopilo u širi, globalni kontekst. To je ponajprije bitno jer se u hrvatskoj historiografiji mali broj povjesničara uopće bavi razdobljem kraja Hladnog rata ili perioda nakon pada Berlinskog zida u međunarodnim okvirima, izvan prevladavajućeg fokusa na Domovinski rat i sukob na ovim prostorima. Također, s obzirom da je naglasak na istraživanju kulture, medija i javnosti, ovaj zbornik donosi mnogo primjera na koje bi se sve načine moglo preispitati dosadašnja politička istraživanja Hladnog rata te staviti veći naglasak na istraživanja kulturne povijesti, kulture sjećanja i pamćenja te javne povijesti.

Mihaela Marić

Matthias Fink, *Srebrenica. Chronologie eines Völkermords oder Was geschah mit Mirnes Osmanović* [Srebrenica. Kronologija genocida ili Što se dogodilo s Mirnesom Osmanovićem], Verlag des Hamburger Instituts für Sozialforschung, Hamburg 2015, 977 str.

Amerikanist Matthias Fink mnogo je godina bio novinar i producent političkih reportaža i dokumentaraca. Kao istraživač putovao je u Bosnu i Hercegovinu i pratio zasjedanja Međunarodnog suda za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (ICTY).

Skoro tisućstranična knjiga podijeljena je na sedam glavnih poglavlja. Podnaslov ovoga djela upozorava čitatelje na emocionalnu vezu između autora i ove strašne tematike. Slučaj Srebrenice slovi, napominje nam tekst na ovitku knjige, za „najteži ratni zločin u Europi nakon završetka Drugoga svjetskoga rata: preko 8000 ubijenih bosansko-muslimanskih muškaraca i mladića, preko 25000 protjeranih, ponajviše žena, djece i starijih ljudi“.

Prolog (str. 9-39) nam govori o tragičnom slučaju obitelji Osmanović koju je stigla jezovita sudbina. Autor nam isto tako daje uvid u povijest dotičnog područja te pozadinu rata u Bosni i Hercegovini. Također čitatelju objašnjava cilj svoje studije. Radi se naime o pokušaju da objasni kako je u Srebrenici moglo doći do tih stravičnih nedjela koja prema mišljenju ICTY-a i krivičnog suda BiH predstavljaju genocid.

U prvom poglavlju *Krieg in Ost-Bosnien* („Rat u istočnoj Bosni“, str. 41-298) autor istražuje srpske i bošnjačke ratne ciljeve. Opisuje nastanak UN-ove sigurnosne zone Srebrenica 1993. godine te vojnu, političku, humanitarnu i međunarodnopravnu pozadinu. Srebrenica nije bila kako se često krivo govori „zaštićena zona“ (*protected area*) koju bi se moglo vojno dovoljno obraniti. I nakon proglašenja sigurnosne zone – demilitariziranjem dotičnog područja – dalje se organizirao vojni otpor srebreničnih jedinica. Nije se samo Srebrenica pod komandom Nasera Orića dalje branila nego je i došlo do ratnih zločina nad srpskim stanovništvom pograničnih naselja. Drugostupanjskom odlukom ICTY-a oslobođeni komandant Srebrenice Naser Orić od travnja 1995. nije više zapovijedao bošnjačkim snagama što je uzrokovalo povišenu vojnu ranji-

vost enklave Srebrenice. Kao moguće razloge Fink nabraja dijelom apsurdne teze raznoraznih autora (str. 283-286), ali je izostavio jednu važnu verziju događaja, naime onu samoga Nasera Orića. On je izjavio 2014. kako ga je 1995. navodno generalštab ARBiH opozvao razriješivši ga njegove važne funkcije i lokacije.

Drugo poglavlje *Operation Krivaja 95* (str. 299-397) posvećeno je srpskom operacijskom planu koji je predvidio zauzimanje enklave Srebrenica i Žepa u srpnju 1995. Odsutnost komandanta Nasera Orića Srbi su vjerojatno tumačili kao pripremu bošnjačke ofenzive. Autor akribično iznosi kako su osvajanja istočnobosanskih enklava od strane snaga VRS potekla iz srpskog strateškog cilja da čitav teritorij Podrinja učini nedjeljivo srpskim. Tezu da su srpske žrtve u višegodišnjem sukobu između ARBiH-a i VRS-a u okolici Srebrenice bile presudne za konačni srpski napad na enklavu autor smatra nevjerojatnom. Navodi kako je u pograničnim srpskim brigadama od proglašenja sigurnosne zone 1993. do početka srpske ofenzive u srpnju 1995. poginulo samo 60 srpskih vojnika. U stvari je već Karadžićeva „direktiva broj 7“ iz ožujka 1995. zapečatila sudbinu Srebrenice. Srpske jedinice pod zapovjedništvom Ratka Mladića ušle su 11. srpnja u pusti grad. Malo prije osvajanja grada Srebreničani su pobjegli u Potočare na sjeveru enklave gdje je nizozemski bataljon (DutchBat) imao svoje središte.

Treće poglavlje opisuje „genocid u Srebrenici“ i kao „prvi čin“ izgon, ropstvo i bijeg pretežno muslimanskog stanovništva osvojene enklave (*Völkermord von Srebrenica – erster Akt: Vertreibung, Gefangenschaft, Flucht*, str. 399-546). U mjesecima pred srpskom ofenzivom izbjeglice iz drugih zaraćenih područja tražili su sklonište u tobožnjoj sigurnoj enklavi. Sigurnosno vijeće UN-a i zapadna zajednica pokazali su se bespomoćnima uoči srpske agresije na sigurnosnu zonu. Naime, ističe autor, plavim kacicama je nedostajala vojna spremnost, a nije bilo ni političke volje kako bi se efektivno obračunalo sa Srbima i obnovila sigurnosna zona nakon njenog pada. UN-ovi vojnici su čak aktivno pomagali Srbima u „evakuaciji“ izbjeglica iz prostora sigurnosne zone. Prikazivajući planiranje i provedbu egzekucija bosanskih muslimana od strane pripadnika VRS-a, policije i dobrovoljaca autor upotrebljava sudsku građu ICTY-a i bosanskog suda za ratne zločine.

Četvrto poglavlje *Der Völkermord von Srebrenica – Der zweite Akt: Massentötungen* („Genocid u Srebrenici – drugi čin: masovna ubojstva“, str. 547-719) opisuje mjesta ubilačkih događaja, osvrćući se često na svjedoke iz redova preživjelih, tada vojno sposobnih muškaraca, koji su prije odvođenja na strijeljanje bili razdvojeni od svojih obitelji. Autor kronološki ocrtava provedbu internacija, prijevoz i egzekucije zarobljenih muslimana. Samo mali dio masovnih strijeljanja dogodio se na području sigurnosne zone Srebrenice, odnosno u Potočarima. Od 13. srpnja pokolji su tijekom narednih dana bili provodeni u okrugu od više tuceta kilometara. Ilustracije i karte dopunjavaju ovo poglavlje i olakšavaju predočavanje tih strašnih događaja. No, čitatelj je mjestimice izložen dvojbi mogu li se neka svjedočenja uzimati zdravo za gotovo, kao npr. iskaz anonimnog očevica koji je svjedočio o pokolju u skladištu u Kravicama 13. srpnja 1995. Kao jedan od dvojice preživjelih kazao je da nije samo pretrpio mitraljeski inferno od sat i pol već i bacanje granata „dva, tri metra udaljena“ od dotičnog svjedoka (str. 576). No, čitava tematika ne boluje od oskudnosti dokaza. Nabraja se niz drugih svjedočenja od strane vojnog, policijskog i dobrovoljačkog osoblja te dokumenti nastali prisluškivanjem telefonskih razgovora i pronađenih masovnih grobnica. Na kraju ovoga poglavlja ne ostaje nikakva sumnja o tragičnoj mjeri i obujmu ubilačkih činova i pokušaja za njihovim naknadnim zataškavanjem. Prigovor koji kritičari često iznose da u navodno prekratkim vremenskim razmacima, kao što su optužbe navodile, takva masovna strijeljanja nisu bila moguća, izbljeđuje do kraja čitanja ovoga poglav-

lja. Jedino točni zapovjedni lanac ostaje donekle nejasan. Jednostavno nam nedostaje pismeni dokaz o naređenju bilo kojeg od navedenih pokolja, što doduše nikako ne umanjuje osobnu odgovornost za počinjena djela. Autor dalje navodi glavne krivce masakra: Beara, Popović, Nikolić i Trbić (str. 634), koji su u međuvremenu ili osuđeni ili umrli u pritvoru. Glavni svjedok optužbe iz srpskih redova postao je pokojni Miroslav Deronjić.

Peto poglavlje usredotočeno je na počinitelje koji dijelom predstavljaju „zajednički zločinački poduhvat“ (*Täter – „Ein gemeinsames kriminelles Unternehmen“*, str. 721-797). Zapovjedni lanac se krivičnopravno da pratiti do Ratka Mladića kao najvišeg komandanta VRS-a i Radovana Karadžića kao predsjednika Republike Srpske. Koliko god se mogu pronaći pojedini glavni krivci pokolja, toliko ostaje najveći dio egzekutora „bezličan, anonimn“ (str. 724). Nadalje, autor traga za odgovorom kako je uopće moglo doći do tragedije. Činjenica je da izvršitelji nisu „djelovali na svoju ruku“, nego je „politički vrh planirao i koordinirao uz sudjelovanje svih segmenata srpskog i bosansko-srpskog društva: vojske, paravojske, specijalaca, policije, političara, sudstva, uprava – a crkva je dala svoj blagoslov“ (str. 785). Optuženi su najčešće pokušali pred ICTY-om prebaciti svoju odgovornost na više razine komandne hijerarhije. Opisana epizoda triju osporavatelja zapovijedi iz redova policijske postrojbe koji su odbili strijeljati zarobljenike na poljani kod Sandića raskrinkava zloglasni „nirnbërški argument“ kao prazan izgovor, osobito jer prkosne policajce nije stigla neka žešća kazna zbog neposlušnosti. Osim toga, autor postavlja pitanje kako je uopće moglo doći do ovog strašnog rata „u kojem se nakon tri godine okrutnosti u srpnju 1995. ubojstvom muškaraca i dječaka iz Srebrenice dostigla apsolutno najniža moralna točka – ako je takve uopće bilo u jednom višegodišnjem ubijanju, silovanju, sakaćenju i protjerivanju?“ (str. 730). Usred višegodišnjeg mirnog zajedničkog života autor dvoji da je iznenada buknila mržnja mogla biti glavni uzrok za eksplozije brutalnosti. Autor vidi „kauzalnu vezu nasilja“ potječući od „militarizacije“ mladeži u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji preko propadanja ekonomskog i državnog poretka sve do ideologizacije medijske propagande i nacionalnog šovinizma. Slažući se sa H. Sundhaussenom autor negira etničku dimenziju kao uzrok poslijejugoslavenskih ratova: „Etnička mržnja nije bila uzrok, već nuspojava i posljedica tih ratova“ (Sundhaussen, str. 21). Dijelom iskrivljena prošlost postala je pogonskim perom nasilja, etničkog čišćenja i genocida. Pritom je bio „tobože prijeteći genocid nad Srbima [...] životna laž Republike Srpske“ (str. 789).

Pretposljednje poglavlje *Schuld und Verantwortung – Srebrenica und der Rest der Welt* („Krivnja i odgovornost – Srebrenica i ostatak svijeta“, str. 799-925) posvećeno je pojedinačkim akterima ove drame i opširno opisuje njihovu povijest i moralnu ulogu. Autor je već prije spomenuo nedovoljnu zaštitu enklave od strane vojske i vlade BiH, a ovdje navodi i izvore koji upozoravaju na rani interes bošnjačkog državnog vrha da zamijeni nevoljenu enklavu sa sarajevskim srpskim predgrađem Vogošća i Ilijaš. Nakon uvida u zagušljivo činjenično stanje može se izreka predsjednika BiH Alije Izetbegovića o „skupo plaćenju tragediji“ (str. 815) tumačiti kao *lapsus linguae*. Činjenica je da je bošnjačko rukovodstvo bilo sasvim ravnodušno prema ideji potpore izbjeglicama iz Srebrenice. A nisu ni UN-ovi vojnici bili opskrbljeni dovoljnom vojnom opremom niti su bili psihološki i materijalno spremni za obranu enklave od srpskog agresora. No o „suučesništvu“, kako je ispalo prema tadašnjem francuskom ministru vanjskih poslova, autor ipak neće govoriti. Pravedan sud o ulozi UN-a donio je izvjestitelj UN-a za ljudska prava T. Mazowiecki koji je iz protesta odstupio od funkcije govoreći o „simuliranoj zaštiti ljudskih prava“ međunarodne zajednice u Srebrenici (str. 861).

Ograničeni UN-ov mandat i kočeci stav posebno Francuske i SAD-a onemogućili su obnavljanje sigurnosne zone i sprječavanje genocida. Citirajući Mazowieckog autor navodi kako je zločin bio „brz i brutalan“, a reakcija svjetske zajednice bila je „spora i bez uvjerenja“ (str. 899). Za sudjelovanje Srbije u genocidu nema dokaza.

Sedmo poglavlje *Der Krieg zieht weiter* („Rat nastavlja dalje“, str. 927-939) ukratko baca oko na tužnu bilancu srpskog upada u srebreničku enklavu. U tijeku 48 sati nekadašnja sigurnosna zona bila je „etnički očišćena“. Pobjeglo je nekih 40000 ljudi, od kojih su neki i protjerivani, a neki i nestali. Srebrenica nije samo postala pustom, nego dijelom i uništenom i opljačkanom, no u očima Srba bijaše „oslobođenom“. Rat je prolazio dalje prema sigurnosnoj zoni Žepi, na čiji je pad UNPROFOR već računao. Nakon osvajanja Srebrenice su – pored Žepe – preostale sigurnosne zone Goražde, Sarajevo i Bihać. „Rat i bitka za preživljavanjem prešli su na druga bojišta, a naposljetku su bili privedeni kraju nekoliko mjeseci kasnije“ (str. 939).

Der Epilog: Danach („Epilog: potom“, str. 940-957) daje kao zadnje poglavlje odgovor na pitanje s početka „Što se dogodilo s Mirnesom Osmanovićem“, čiji su se tragovi izgubili u osvojenoj Srebrenici 13. srpnja 1995. Zahvaljujući DNK analizi mogli su se pronaći smrtni ostaci četrnaestogodišnjaka. Mirnes Osmanović sahranjen je u Potočarima 11. srpnja 2011. pored ostataka svoga oca. Autor sažima ishod rata: „Nema pobjednika. Samo gubitnici. I 8372 mrtvih“ (str. 957).

Snaga ove knjige je u bogatstvu detalja i u povijesnoj dubini za koju se autor u ovoj „kronologiji“ zaista namučio. Sigurno nije bilo jednostavno svladati brojnu višjezičnu literaturu, što je autor i dokazao mnogim maštovitim prijevodima „srpskohrvatskih“ izraza. Tako npr. govori o dvije „djelomične republike“ („Teilrepubliken“, str. 712) u sastavu BiH ili tumači kraticu „VJ“ prvo kao „vojska jugoslavenska“ (str. 902) pa onda kao „Jugoslavenska armija“ (str. 910). Malo bolja lektura spriječila bi i koji drugi *faux pas* pazeći na strogo razlikovanje između mekog „ć“ i tvrdoga „č“, kako autor ne bi stalno pisao o pokojnom Ramizu Bećiroviću (!). Također je prilog s kartama zaslužio malo veću brižnost. Trebalo bi bosti u oči da je na karti 5 (Owen-Stoltenbergov plan) Bosansko-srpska Republika zamijenjena sa Bosansko-hrvatskom Republikom. Vremenski pritisak objave knjige točno povodom 20. obljetnice pokolja u Srebrenici vjerojatno je razlog za takve propuste, što se s obzirom na golemi opseg knjige i njenu izvrsnu čitljivost može pa i treba oprostiti. Ipak je za žaliti što djelu nedostaje kazalo imena i pojmova.

Dijelom se da iščitati i napeta priča nastanka ove knjige. Naime, autor je provodio intervjue u vremenskom razdoblju između 1998. i 2015. Od poglavlja do poglavlja se čini da se prikaz postupno ublažavao, da bi autor na kraju dao tonove pune razumijevanja za obje strane sukoba. Ne dakle da su samo poglavlja višegodišnjim radom nastala kao slojevi torte, nego se i autor na kraju ne čini istim. A to upravo i čini čitanje ovoga štiva tako zanimljivim i obogaćujućim. Treba autoru jednostavno zahvaliti i iskazati visoko poštovanje za njegov dugogodišnji trud i što je napisao jedno ovako opsežno i temeljito djelo.

Dominik Ešegović

Dražen Lalić, *Nogomet i politika. Povijest i suvremenost međudnosa u Hrvatskoj*, Fraktura, Zagreb 2018, 448 str.

„Znanstvena znatiželja i navijačka strast jako su mi važne, ali manje od poštovanja vrijednosti demokracije, antifašizma i nadasve humanizma“

Dražen Lalić

Središte zanimanja sociologa Dražena Lalića jest sprega nogometa i politike. Valja se prisjetiti njegovog pionirskog djela *Torcida: pogled iznutra* iz 1993. godine, prema vlastitoj procjeni kapitalnog djela o ponašanju sportske publike na (post)jugoslavenskom prostoru do danas, nastalo kao rezultat dvadesetsedmjesečnog istraživanja tijekom kojeg je autor koristio metodu proučavanja sa sudjelovanjem. Putovao je s navijačkom skupinom *Torcida* u razdoblju od proljeća 1989. godine do proljeća 1991. godine na više od 20 gostujućih utakmica *Hajduka*, te izradio hvale vrijednu znanstvenu studiju. Tako predmet Lalićevih istraživanja uglavnom nisu „unutar-nji aspekti“ nogometne igre, već međudnos onoga što nogomet okružuje, a često su to nogometni navijači, i aktualnih društvenih gibanja. Zbog toga u spomenutom djelu podvlači kako „po ocjeni mnogih, društvena relevantnost suvremenoga sporta se poglavito odnosi na sportsku publiku, i to kako zbog njezine masovnosti, tako i zbog specifičnih oblika njezina ponašanja, koja nerijetko ima izraziti društveni značaj“ (*Torcida: pogled iznutra*, Zagreb 1993, 29). Nastavljaajući u tom smjeru, uz kronološko, prostorno i sadržajno širenje teme, nova knjiga Dražena Lalića *Nogomet i politika*, na blizu 450 stranica, obrađuje zadnjih 100-ak godina međudnosa nogometa i politike na hrvatskom prostoru.

U „Uvodu“ (str. 11-38), koji je autor slobodnijim stilom nazvao „Kud plovi ovaj brod“, misleći pritom na sudbinu nogometa kao metafore suvremene hrvatske politike te njihova uzajamnoga smjera, dat je pregled tema o kojima se u knjizi raspravlja, naznačene su metode te literatura i korišteni izvori, dok je glavni cilj formuliran u smjeru analize povijesnog kontinuiteta povezanosti nogometa i politike na hrvatskom prostoru od početka 20. stoljeća do 2017. godine. Uz to, postavljen je i niz istraživačkih pitanja: je li međudnos sporta i politike prisutan samo u samostalnoj Hrvatskoj ili su elementi te povezanosti bili prisutni i u ranijim razdobljima, utječe li više politika na sport ili sport na politiku, te na koji se način politika dovodi u međudnos s nogometom.

Knjiga ima tri poglavlja. Prvo pod naslovom „Osnovna teorija i fenomenologija međudnosa nogometa i politike“ (str. 39-94) obrađuje u posebnim odjeljcima politiku, sport, nogomet, nasilje u vezi s nogometom i sportom te tipove međudnosa nogometa i politike, prema čemu ono funkcionira kao teorijski okvir za naredna dva dijela knjige.

U drugom poglavlju, naslovljenom „Povijest međudnosa nogometa i politike u Hrvatskoj“ (str. 95-190), autor daje pregled važnijih i u javnosti snažnije percipiranih događaja koji su obilježili vezanost „najvažnije sporedne stvari na svijetu“ s društveno-političkim gibanjima od 1910-ih do 1990-ih. Počinje se s pričom o osnivanju *Hajduka* 1911. godine, što autor označava „nultim događajem veze između nogometa i politike“ na ovim prostorima. Prema Laliću, sam odabir prostora osnivačke skupštine, koja se održala u praškoj pivnici *Flek*, protumačen je kao politički čin: splitski su studenti zaneseni panslavenskom idejom te istovremeno nezadovoljni položajem razdvojenih hrvatskih zemalja, napose Dalmacije, u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, osnovali sportsko društvo s odmetničkim nazivom *Hajduk*, koji je trebao predstavljati simbol otpora državnoj politici.

Ipak, autor kao poprište pravih nogometnih (i političkih) bitaka označava razdoblje između dva svjetska rata, kada su se hrvatski nogometaši natjecali s klubovima iz drugih dijelova Kraljevine Jugoslavije. Premještanje Nogometnog saveza Jugoslavije iz Zagreba u Beograd predstavlja središnju temu sporenja, što izaziva ogorčenje u hrvatskoj javnosti te odbijanje nastupa hrvatskih igrača za reprezentaciju. Sve to za problematiku ove knjige ne bi bilo važno da se spomenuti događaji nisu dogodili relativno svježe nakon atentata u Beogradskoj skupštini na prvake Hrvatske seljačke stranke 1928, te uvođenja šestosiječanjske diktature 1929. godine, čime se državu nastojalo (još) jače centralizirati, pa je i ovaj potez 1930. oko premještanja sjedišta nogometnoga saveza imao svoje političke implikacije.

Na području Hrvatske je i Drugi svjetski rat imao svoje „nogometne“ prijeptore. Najpoznatiji primjer otpora vlastima Nezavisne Države Hrvatske (NDH) je pružio splitski Hajduk. Na Visu 1944. se okupljaju gotovo svi igrači i uprava, te do kraja rata kao selekcija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) odigravaju više od sto utakmica protiv savezničkih momčadi. Autor zaključuje kako je zbog toga Hajduk bio jedini klub koji će i nakon rata nastaviti nastupati u kontinuitetu pod istim imenom i (gotovo) istim grbom, što splitski klub izravno dovodi u vezu s politikom.

Pri stvaranju identiteta poslijeratnog nogometa najveći su „teret“ nosili klubovi velike četvorke, gdje su za Crvenu zvezdu navijali većinom etnički Srbi iz čitave države, a za Dinamo uglavnom Hrvati. Partizan i Hajduk su imali ponešto drukčiji put i njihove su pristalice bile ponešto heterogenijeg nacionalnog sastava. Bilo je to iz razloga što je Partizan bio klub Jugoslavenske narodne armije (JNA), te su za njega navijale osobe bliske vojsci, dok je Hajduk, iako sa snažnim regionalnim dalmatinskim identitetom, također bio iznimno popularan zbog „sudjelovanja“ u ratu gdje je predstavljao domaći pokret otpora. Oba su kluba imala navijače iz čitave Jugoslavije, te su predstavljali narodne klubove, ili bar nešto malo „narodnije“ no što su to bila prethodna dva.

U odjeljku o „kuhinjama i aferama u socijalističkom nogometu“, Lalić podcrtava kako je bio (pre)velik nesrazmjer između službeno proklamiranog amaterizma u jugoslavenskom sportu, i prakse, koja je već od 1950-ih pokazivala rastuću tendenciju komercijalizacije i profesionalizacije. To se pokazivalo u nekoliko segmenata. Utjecajni su pojedinci iz JNA u drugoj polovici 1940-ih i tijekom 1950-ih vrbovali talentirane igrače iz čitave države, te ih nakon odsluživanja vojnoga roka redovito „upućivali“ na igranje u beogradski Partizan, pri čemu je najpoznatiji primjer Stjepana Bobeka, u ono vrijeme jednog od najboljih nogometaša Jugoslavije. Drugi segment „zakulisnih igara“ su tzv. „crni fondovi“, u nogometnim klubovima korišteni za kupovanje kvalitetnih igrača mimo regularnih kanala. Napravivši pregled „nelogičnih“ transfera igrača od 1960-ih do 1980-ih unutar klubova velike četvorke, autor primjećuje snažan utjecaj moćnih pojedinaca iz domene politike i vojnih i policijskih struktura, kao i sve češće intervencije „menadžera“, koji su namještajući pojedine utakmice utjecali na ishode niza prvenstava u socijalističkoj federaciji. Kao kruna priče o neregularnostima, u knjizi je analiziran slučaj „Šajberovog kola“ iz 1986, kada je kažnjeni beogradski Partizan zbog oduzimanja bodova izgubio titulu prvaka u korist Crvene zvezde, a iza kulisa narednih godinu dana vođeni „ratovi“ između Nogometnog saveza Jugoslavije, na čijem je čelu bio zagrepčanin Slavko Šajber, s vojnim strukturama u klubu „oštećenika“.

U odjeljku naslovljenom „Nogomet kao instrument državne propagande“ uspoređuje se „neuspjeh“ korištenja pojedinih nogometnih događaja u razdoblju socijalističke Jugoslavije sa „uspjelim“ u razdoblju samostalnosti Republike Hrvatske 1990-ih. Autor tvrdi kako je utakmica

između Hajduka i Crvene zvezde u Splitu 4. svibnja 1980. iskorištena za objavu Titove smrti, unatoč spekulacijama da je državnik možda umro i koji dan ranije, u svrhu „stabiliziranja vladajuće ideologije i politike u nadasve delikatnom momentu“. Kako je situacija pokazala, država se poslije nekoliko godina počela raspadati, što su pokazala i nogometno-navijačka zbivanja potkraj 1980-ih. S druge strane, državna je propaganda u 1990-im bila puno uspješnija u legitimaciji vlasti putem nogometa, posebno s obzirom na činjenicu da je hrvatski predsjednik Franjo Tuđman strastveno bio vezan uz ondašnju Croatiju (Dinamo) i hrvatsku reprezentaciju, što je izražavao kroz čestu prisutnost na utakmicama, druženje s nogometašima i članovima uprave te postavljanje sebi odanih političara iz HDZ-a na njihove čelne pozicije. Brojne su njegove izjave u kojima uspjehe spomenutog kluba i nacionalnog sastava prikazuje i kao uspjehe nove samostalne Hrvatske. Krajnje ishodište ovakvih odnosa se, prema autoru, može potražiti u smjeru lažiranja zadnje utakmice hrvatskog prvenstva u sezoni 1998/99. između Rijeke i Osijeka, na kojoj je domaćinu u zadnjim minutama poništen čisti gol, zbog čega je izgubio prvenstvo u korist favorizirane Croatije. Taj je čin, prema ocjeni Lalića, svakako utjecao na „stvaranje loših i nepravednih odnosa u hrvatskom nogometu, ali i politici i društvu toga vremena, koji su bili osnova za izbijanje različitih afera i nepodopština u vremenu koje je uslijedilo“.

Odjeljkom naslovljenim „Mir je završio na Maksimiru“ autor se suprotstavlja tezi mnogih znanstvenika, publicista i navijača, da je Domovinski rat započeo sukobima Bad Blue Boysa, Delija i policije na Maksimiru 13. svibnja 1990. godine. Iako jest imao snažne političke konotacije, ovu utakmicu Lalić označava eventualno kao „kraj mira“, čemu podastire činjenicu da su prvi oružani sukobi započeli tek nekoliko mjeseci nakon ovoga događaja.

Treće i ujedno glavno poglavlje, naslovljeno „Međuodnos nogometa i politike u suvremenoj Hrvatskoj (od 2000. do 2017.)“ (str. 191-387), obrađuje razmatranu problematiku u ponešto promijenjenim političkim okolnostima nakon smrti Franje Tuđmana, odnosno promjene vlasti 2000. godine. Nastupom poboljšane demokracije i društvenih odnosa, vrh nogometnih struktura više nisu „zauzimale“ osobe iz visoke politike. Tako je primjerice nogometni klub Dinamo, 1990-ih „sponzoriran“ od strane predsjednika države osobno, u 2000-im nastavio s „uspjesima“ pod vodstvom Zdravka Mamića, izrazito kontroverzne osobe u hrvatskom nogometnom i društvenom životu. Mamić je vremenom postao neformalnim „gospodarom“ hrvatskog nogometa, s dubokim političkim zaleđem u strukturama HDZ-a, te prijateljskim vezama s predsjednicom republike Kolindom Grabar Kitarović. Interesantno je da Lalić u propitivanju društvene uloge ne dolazi do zaključka da je Mamić uzrok problema u hrvatskom nogometu, već posljedica, što se slaže i s ocjenom uglednog sportskog djelatnika Zvonimira Bobana: „Mamić je savršeni proizvod društvenog trenutka, čovjek koji u sebi sabire osobine bliske većini ljudi ne samo iz hrvatskog nogometa, nego i većini pripadnika društvene elite. (...) Nije upitno da je hrvatski nogomet One Man Show, kao što nije upitno da je čovjek svoju snalažljivost, lucidnost i energiju gurnuo na krive tračnice. I žao mi je Mamića, kojeg poznajem od malena, jer odavno je taj čovjek sam sebi tragedija, ali to bi se i dalo prihvatiti da nas ta tragedija toliko ne košta. I nogomet i Hrvatsku u cjelini. I to je naša sramota. Naša državna sramota. Ali on i njegovi prvaci to ne vide tako, zaslijepljeni svojim sitnim interesom dok spletkare u izbezumljenoj borbi za pozicije. (...) A što je jadan postao... Kao i naša genijalna devetka i pokorni izvršitelj muteža koji nam je oteo sebe na najbrutalniji način“.

U nastavku autor posvećuje prostor navijačkim skupinama i njihovom međuodnosu s politikom. Dok su se 1990-ih pripadnici najvećih grupacija svaki na svoj način borili s Tuđmanovom politikom: zagrebački Bad Blue Boysi za vraćanje imena Dinamo, splitska Torcida za uklanjanje

privilegija ondašnjoj Croatiaji, a nauštrb Hajduka i drugih klubova, dok je riječka Armada svu besmislenost ondašnje visoke politike osjetila tijekom završnice prvenstva 1998/99, kada je Rijeci onemogućeno osvajanje titule prvaka države. Autor nadalje upozorava da pored više ili manje učestalih nereda između pojedinih navijačkih skupina, u zadnje vrijeme su pažnju javnosti privukle „objavljivanjem rata“ Hrvatskom nogometnom savezu, koji za mlade navijače predstavlja uzrok svih nedaća hrvatskog nogometa, u što ubrajaju korupciju, kriminal, netransparentnost i pogodovanje pojedinim klubovima. Posljedica takvog stanja su poruke usmjerene protiv pojedinih „čelnika“ saveza („Spasit ćemo nogomet od kandži jednog čovjeka“), ali i pojedinih političkih opcija („Lijevo ili desno krilo partije, nama svejedno je, od Hajduka odjebite“). Skupine su išle i korak dalje u institucionalnom udruživanju, pa je tako u Zagrebu osnovana *Građanska inicijativa „Zajedno za Dinamo“* a u Splitu udruga *Naš Hajduk*. Iako utemeljene zbog različitih motiva i zadaća, i jedna i druga su izdigle borbu protiv „mafije“ u hrvatskom nogometu na razinu više i šire od samih navijačkih skupina, što je naišlo na izrazito pozitivan odjek u javnosti.

Autor se u knjizi osvrnuo i na neke vrlo poznate događaje usmjerene također protiv nogometnog saveza, poput „iscrtavanja“ svastike na travnjaku Poljuda pred utakmicu domaće reprezentacije i Italije, zbog čega je Hrvatska bila drastično kažnjena, te na prekid utakmice između Vatrenih i reprezentacije Češke na Europskom prvenstvu u Francuskoj 2016. bacanjem baklji u teren. Tu valja pribrojati i učestala skandiranja „Za dom spremni“ na domaćim utakmicama reprezentacije te formiranje kukastoga križa tijelima hrvatskih navijača tijekom prijateljske utakmice hrvatske reprezentacije s Italijom u Livornu 2006. Iako sadržaj ovih navijačkih ispada autor knjige nedvosmisleno osuđuje, kao društveni medijator u njima prepoznaje ritualizirani način ispoljavanja nezadovoljstva politikom čelnih ljudi hrvatskog nogometa, što je uzročno-posljedično vezano i uz vođenje državne politike.

Sljedeća tema u knjizi su mediji, „najznačajniji i najuočljiviji posrednici između sporta i društva“ (prema sociologu Draganu Kokoviću). Njihova su „posredovanja“ u hrvatskim nogometnim (i političkim) sporenjima različita, i po kvantiteti i po kvaliteti priloga. Autor navodi kako dok pojedini novinari usmjeravaju pažnju na kritičku obradu pojedinih segmenata iz međudodosa nogometa i politike, drugi joj pristupaju izvješćujući javnost o pojedinim događajima gotovo bez popratnih komentara. Ovo ilustrira primjer izvješćivanja o bivšem hrvatskom reprezentativcu Josipu Šimuniću i predvođenju izvikivanja ustaškog pozdrava „Za dom spremni“ nakon utakmice s Islandom na Maksimiru 2013. godine. Dok su pojedini novinari pronalazili opravdanja kako je Šimuniću „jezik brži od pameti“, drugi su lucidno primijetili da je taj igrač „odigrao toliko utakmica nošen pokličom „Za dom spremni“, s tribina. Nijedna od tih utakmica nije prekinuta, niti se čulo da bi barem netko od uzvanika, uključujući i visoko rangirane političare Republike Hrvatske, pa i one iz tobože socijal-demokratske vlasti, demonstrativno napuštao svečanu ložu u trenucima takvih navijačkih osuda“.

U narednom odjeljku, odnos „državnih vlasti“ u 2000-im prema nogometu Lalić promatra kroz optiku manje ili veće (ne)zainteresiranosti hrvatskih predsjednika za sport. U odnosu na Franju Tuđmana, čiji je „angažman“ opisan ranije u tekstu, Stjepan Mesić i Ivo Josipović na nogometnu problematiku nisu obraćali puno pažnje. S druge je strane, prema Laliću, aktualna šefica države Kolinda Grabar Kitarović privatnim sastancima sa Zdravkom Mamićem narušila ugled institucije predsjednika republike. Tim je aktima unijela sumnju u regularnost političkih institucija, posebno s obzirom da je Mamić od šire javnosti percipiran kao izrazito negativna osoba, te kojoj se sudi za ozbiljna kriminalna djela. Ipak, kao simbol borbe protiv negativnosti u nogometu, zadnjih je 10-ak godina u javnosti često prisutna rečenica bivšeg ministra znanosti,

obrazovanja i sporta Željka Jovanovića iz vlade Zorana Milanovića, o „isušivanju nogometne močvare“, iako je „od te poruke ostala samo ironična poštapalica kojom se posljednjih pola desetljeća često služe medijski komentatori i građani“.

Zaključno se može reći kako bi (n)ova knjiga Dražena Lalića mogla predstavljati kapitalno djelo u njegovoj znanstvenoj karijeri, ali i temeljno za proučavanje međuodnosa sporta i politike na ovim prostorima. Pisana je vrlo jednostavnim stilom, razumljivom jednako široj publici kao i znanstvenoj javnosti. Ogleda se to prvenstveno u uvodu vrlo precizno postavljenim ciljevima i istraživačkim pitanjima, unutarnjoj središnjosti poglavlja, koja se redom sastoje od (mini) uvoda, sredine i (mini) zaključaka, te činjenici što ona među sobom izvrsno „komuniciraju“, da bi u zaključku precizno odgovorio na ono što je „obećao“ čitateljima na prvim stranicama.

Ivan Žagar

Ljubo Boban i istraživanje suvremene povijesti, ur. Damir Agičić i Marica Karakaš Obradov, Zagreb: FF press, 2017.

Ljubo Boban (1933-1994) bio je hrvatski povjesničar, profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je i doktorirao 1964. obranivši rad na, u to vrijeme, dosta kontroverznu temu *Sporazum Cvetković-Maček*. Istraživao je teme iz razdoblja Banovine Hrvatske, međuratnog razdoblja i Hrvatske seljačke stranke. Također je sudjelovao u polemikama oko broja žrtava Drugog svjetskog rata i Jasenovca, a pred kraj života napisao je knjigu *Hrvatske granice 1918.-1991.* u kojoj je problematizirao razvoj hrvatskih granica. Sudjelovao je u radu Instituta za historiju radničkog pokreta, bio je osnivač i prvi direktor Instituta za hrvatsku povijest (danas Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu) te član JAZU/HAZU.

Kako bi se ukazalo na važnost njegovog doprinosa hrvatskoj historiografiji te na važnost istraživanja suvremene povijesti, održan je 27. studenog 2015. znanstveni skup *Ljubo Boban i istraživanje suvremene povijesti*. To je četvrti u nizu znanstvenih skupova posvećenih hrvatskim povjesničarima 20. stoljeća – nakon skupova o Jaroslavu Šidaku, Josipu Matasoviću i Nadi Klaić. Organizatori su Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti i Društvo za hrvatsku povjesnicu, a rezultat toga skupa jest ovaj zbornik, uz manje ili više preinaka i dodataka. Na skupu se o Ljubi Bobanu raspravljalo i izlagalo u nekoliko tematskih cjelina: sjećanja i osobna iskustva suradnje, kritički osvrti na njegov rad i znanstveno djelo, problemi istraživanja suvremene povijesti u hrvatskoj historiografiji te polemike u historiografiji. Zbornik sadrži informacije o skupu, sažetke izloženih radova, 15 proširenih izlaganja sa skupa te velik broj *In memoriama* nastalih nakon Bobanove smrti te nekoliko napisanih dvadesetak godina kasnije (Damir Agičić, Mirjana Matijević Sokol itd.). Na kraju knjige je i cjelovita Bobanova bibliografija koja je već ranije objavljivana.

Svoja sjećanja na Ljuba Bobana i utiske o zajedničkoj suradnji prenijeli su Mira Kolar-Dimitrijević („Moje sjećanje na rad akademika Ljube Bobana“), Franko Mirošević („Moje sjećanje na Ljuba Bobana“) i Berislav Jandrić („Sjećanja iz osobne suradnje s profesorom Ljubom Bobanom“). Mira Kolar-Dimitrijević je u svom izlaganju iznijela prošireno mišljenje o Bobanu, koje je zajedno s Marijanom Matickom navela u uvodu *Spomenici Ljube Bobana* 1996. godine. Autorica ga naziva „apsolutnim kraljem hrvatske historiografije“ zbog velikog doprinosa njegovim ne samo znanstvenim već i nastavnim radom kao profesora na Filozofskom fakultetu. Posebno je istaknula Bobanov doprinos istraživanju novih i kontroverznih tema u historiografiji, na što

je poticao i svoje studente. Mirošević se osvrnuo na suradnju s Bobanom u nekoliko navrata, otkada je Mirošević bio nastavnik i direktor gimnazije u Kutini do vremena kada je Boban radio na objavljivanju svoje knjige o hrvatskim granicama. Jandrić se osvrnuo na Bobanovo bavljenje tabu temama i na mnoge polemike oko takvih tema koje je vodio s drugim stručnjacima te u javnosti.

Prvi među radovima koji su se kritički osvrnuli na Bobanov znanstveni i nastavnički rad jest članak Damira Agičića „Ljubo Boban i zanat povjesničara“. Agičić donosi podatke iz Bobanove biografije te se osvrnuo na Bobanov znanstveni opus i doprinos hrvatskoj historiografiji. Autor piše i analizira proces izrade i obrane Bobanove disertacije o sporazumu Cvetković-Maček. Nadalje je u radu istraženo kako je Boban shvaćao historiografiju i „zanat“ povjesničara te kako se u više navrata uspio obraniti od kritika zbog svog načina rada i teza koje je iznosio i branio.

Stjepan Matković se u članku „Ljubo Boban i Institut za historiju radničkog pokreta“, kako sam naslov kaže, bavio Bobanovim doprinosom i radom u tom Institutu. Osvrnuo se na Bobanov sukob i razloge neslaganja s Franjom Tuđmanom do njegove ostavke te kroz koje je sve promjene Institut prolazio u drugoj polovici 20. stoljeća, pri čemu je veliki doprinos u snalaženju i prilagođavanju novim prilikama imao upravo Boban.

Branimir Janković je temi skupa u članku „Suvremena povijest i suvremena hrvatska historiografija kao istraživački problem“ pristupio na malo drugačiji način, fokusirajući se na Bobanovo problematiziranje istraživanja suvremene povijesti kroz prizmu propitivanja načina istraživanja onoga što se danas smatra suvremenom povijesti. Janković navodi kako je suvremena povijest podložna kontinuiranom periodizacijskom pomicanju, jer je ona za Bobana značila prvobitno međuratno razdoblje i Drugi svjetski rat, dok se danas proteže na 1990-te, te čak i 2000-te. Janković u svome tekstu propituje problematiku, potencijal te teoretski i metodološki okvir istraživanja najnovije hrvatske povijesti, navodeći prvo primjere i uzore iz svjetske historiografije, zatim osvrćući se na suvremene istaknute hrvatske povjesničare, njihov rad i doprinos.

Ivica Šute u tekstu „Povjesničar u krupnom planu – Nastupi Ljube Bobana na televiziji 1990-ih“ govori o Bobanovim čestim i mnogim nastupima i polemikama na televiziji čime je u više navrata javnosti predstavio ne samo svoja najnovija istraživanja i mišljenja o povijesnim temama već i o aktualnim i kontroverznim pitanjima u društvu. Šute navodi kako je Boban na taj način želio popularizirati, pobliže objasniti i pojasniti složenu problematiku hrvatske prošlosti, ponajprije oko pitanja hrvatskih granica.

O Bobanovom odnosu prema partijskoj vlasti te o njegovom razgovoru s Vladimirom Bakarićem piše Josip Mihaljević u članku „Povjesničarsko razbijanje dogmi u partijskoj državi – slučaj Ljube Bobana 1964“. Mihaljević razmatra razloge Bobanovog dolaska na razgovor kod Bakarića te konstatira kako je jedan tekst Marinka Gruića bio izravan povod tome jer je Boban vjerojatno strahovao da njegova disertacija ne proizvede val kontroverzi i neslaganja s vladajućim krugovima. Također, zahvaljujući svojem pristupu pri tom razgovoru, unatoč disertaciji, koja je većinski podržavala stajališta koja je o hrvatskoj povijesti imao i Franjo Tuđman, koji je zbog toga kasnije bio sankcioniran, Boban je uspio nastaviti svoj znanstveni rad. Mihaljević zaključuje kako je ovakav Bobanov pristup partijskim krugovima bio jedini način na koji su se povjesničari tada mogli baviti osjetljivim temama bez da budu podvrgnuti napadima.

Slijedi rad Vladimira Geigera i Marice Karakaš Obradov „Ljudski gubitci u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i žrtve logora Jasenovac u istraživanjima Ljube Bobana“ u kojem autori govore o Bobanovom doprinosu u istraživanjima i polemikama oko preuveličanih brojki jasenovačkih žrtava iz vremena Jugoslavije. Boban se nije bavio samo pukim brojkama jer je znao da se iz više

razloga točan broj nikada neće moći otkriti, već je u više navrata pozivao na stručno pristupanje istraživanjima ovog problema kako bi se što efikasnije pristupilo rješavanju nesuglasica. Boban je sve do 1990-ih sudjelovao u ovim polemikama, čija su se težišta i problematika još više zakomplicali krećući se od preuveličavanja žrtava sa srpske strane do umanjivanja žrtava iz nacionalističkih krugova. Autori zaključuju kako je Boban otvorio mnoga pitanja te ostvario napredak u rješavanju pitanja ljudskih gubitaka Drugog svjetskog rata, o kojima se nastavlja raspravljati i danas.

Nadovezujući se na ranija izlaganja Petar Bagarić u tekstu „Ljubo Boban – stručnjak za hrvatske granice“ osvrnuo se na Bobanovo istraživanje hrvatskih granica. Koristio se gradivom i arhivskim izvorima koje je Boban prikupio tijekom svoga istraživanja granične problematike prikazujući ga u vremenskom rasponu koje je Boban smatrao bitnim za razumijevanje problematike hrvatskih granica.

Željko Karaula u članku „Hrvatska seljačka zaštita u historiografskom opusu Ljube Bobana – problemi istraživanja i interpretacije“ analizira, na temelju tri Bobanove knjige, njegov odnos i stajališta prema Hrvatskoj seljačkoj stranci i Hrvatskoj seljačkoj zaštiti (HSZ). Karaula zaključuje kako je Boban bio svjestan uloge HSZ-a u hrvatskoj povijesti, ali da se, zbog fokusa na političko djelovanje HSS-a, njome nije detaljnije bavio. Autor iznosi neku vrstu kritike što je Boban, unatoč isticanju važnosti HSZ-a, zanemario u svojim istraživanjima, stoga zaključuje da bi Bobanova istraživanja HSS-ove političke borbe bila detaljnija i jasnija.

Osvrćući se na Bobanovo bavljenje regionalnom poviješću, Marijan Buljan u članku „Dalmatinske teme i osobe (s posebnim osvrtom na Split i Splićane) u djelima Ljube Bobana“ govori o tri teme: dalmatinskoj povijesti u međuraću te političkom djelovanju don Frane Bulića i Ante Trumbića. Buljan ističe kako su Bobanovi radovi o dalmatinskoj povijesti nezaobilazna literatura pri proučavanju hrvatske političke povijesti između dvaju svjetskih ratova – Boban je prvi ponudio novo tumačenje i interpretaciju zbivanja s bezuspješne konstituirajuće sjednice splitskog općinskog vijeća nakon lokalnih izbora 1926. Autor zaključuje kako je Boban pri istraživanjima Bulića i Trumbića i njihovog političkog djelovanja njima dosta bio sklon, tumačeći i ponekad opravdavajući neke od njihovih akcija.

Tihomir Zovko u tekstu „Stajališta Ljube Bobana prema Dominiku Mandiću u svjetlu novih dokumenata iz Mandićeve ostavštine“ uspoređuje Bobanova istraživanja i zaključke o Dominiku Mandiću s novim dostupnim dokumentima. Osvrnuo se na Bobanovo uspoređivanje Mandićevog djelovanja za vrijeme Drugog svjetskog rata i nakon toga, u prvim godinama Jugoslavije, prije odlaska u inozemstvo. Autor zaključuje kako se unatoč novim dokumentima, još uvijek ne mogu potvrditi sva Bobanova stajališta o Dominiku Mandiću i njegovom djelovanju.

Posljednja dva izlaganja osvrću se na važnost svjedočanstava kao izvora u obliku dnevnčkih zapisa. Lucija Benyovsky u članku „Eugen Kumičić-Genči – *Dnevnik* od 6. do 10. travnja 1941. godine“ donosi analizu dosad nepoznatog i neobjavljenog rukopisa Kumičićevog dnevnika u svjetlu istraživanja osobnih sjećanja u obliku dnevnika i memoara vezanih za razdoblje Drugog svjetskog rata. Autorica se osvrnula i na Bobanova stajališta o Mačkovom govoru iz tog vremena 1941. godine. S druge strane, Mario Jareb u članku „*Hrvatska 1945.* Bogdana Radice“ piše o dnevničkim zapisima Bogdana Radice iz vremena kada je boravio u Jugoslaviji 1945. godine. Jareb ističe kako su Radićini zapisi zanimljiva i vrijedna svjedočanstva o proživljenim događajima prvih godina jugoslavenske države.

Sva ovdje, u kratkim crtama prikazana izlaganja odnosno tekstovi u zborniku, donose detaljniju sliku o svestranim znanstvenim i nastavničkim poljima rada Ljube Bobana. Također, brojni nekrolozi napisani u sjećanje na Bobana pokazuju koliko je utjecaja ostavio na svoje kolege i

studente te koliko puno je značio ne samo za ljude koji su ga imali prilike upoznati i s njim raditi, već i za cjelokupnu hrvatsku historiografiju. Po mnogim pitanjima koja je otvarao Ljubo Boban bio je ispred svoga vremena, što pokazuju brojne polemike koje je vodio ne samo s kolegama već i u javnosti. Boban je svojim marljivim radom u mnogočemu ostavio smjernice pri radu na suvremenoj povijesti te je ukazao na razne probleme istraživanja najnovije povijesti. Iako je, kako navodi Agičić, Ljubo Boban dvadesetak godina nakon svoje smrti među studentima manje poznat ili u potpunosti nepoznat, ovaj zbornik bi mogao pridonijeti isticanju Bobanove uloge u hrvatskoj historiografiji te ga na neki način spasiti od zaborava.

Mihaela Marić

History Fest Sarajevo, 31. maj – 3. juni 2018, Organizator: Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest (UMHIS), Sarajevo

Udruženje za modernu historiju (UMHIS) osnovano je sredinom 2013. godine sa sjedištem u Sarajevu, a na ideju prof. dr. Husnije Kamberovića koji pored institucionalnog, i na ovaj način, kroz udruženje građana, nastoji podstaknuti mlade generacije istraživača na nove, moderne, interdisciplinarnе pristupe naučnim istraživanjima prije svega u svrhu promocije historijske istine. U skladu sa svojim ciljevima i zadacima vezanim za saradnju i okupljanje kako profesionalnih historičara, tako i javnosti koja za historiju iskazuje poseban interes, Udruženje za modernu historiju je tokom 2018. po drugi put organiziralo *History Fest*. Festival je zamišljen kao platforma koja omogućuje dijalog historičara iz Bosne i Hercegovine, susjednih zemalja, Europe i svijeta te na taj način pruža mogućnost za realizaciju postojećih, ali daje nove poticaje za kreiranje novih projekata.

Budući da je 2018. godina bila godina u kojoj se obilježavao veći broj godišnjica, od Berlinskog kongresa 1878, potom završetka Prvog svjetskog rata i stvaranje Jugoslavije 1918, preko prekida odnosa Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1948. do 1968. godine, kao godine studentskih nemira, tako je i program Festivala bio u znaku obilježavanja navedenih obljetnica. Otvaranje je upriličeno u Botaničkoj bašti Zemaljskog muzeja, popraćeno izvedbom sevdalinka u interpretaciji Damira Imamovića i čitanjem izvornih dokumenata vezanih za navedene obljetnice. Po otvaranju je na istom mjestu održan i prvi okrugli stol *History Festa*. Istaknuti historičari iz Sjedinjenih Američkih Država, Njemačke, Rusije, Bugarske, Turske, Srbije, Hrvatske te Bosne i Hercegovine diskutirali su o Berlinskom kongresu i značaju odluka tog kongresa kao i njihovom utjecaju na historijski i politički razvoj balkanskih nacionalnih država. Naime, principi koji su uspostavljeni u Berlinu 1878. godine imali su utjecaja u jugoistočnoj Europi i na političke odluke kroz čitavo 20. stoljeće.

History Fest je dao priliku i mladim istraživačima da predstave teme na kojima rade i prikažu tijek svojih istraživanja. Dvadesetak doktoranata historije, koji svoje disertacije pišu na teme vezane za Jugoslaviju na doktorskim radionicama koje su se održavale u prostorijama Bošnjačkog instituta – Fondacije Adila Zulfikarpašića, iznijeli su probleme i pitanja s kojima su se susretali tokom istraživanja. Kroz raspravu i dijalog sa prisutnim kolegama, mentorima i stručnom javnošću, nastojali su pronaći odgovor i/ili način rada koji bi trebao voditi prema rješavanju postavljenih naučnih zadaća.

Tokom održavanja *Festivala* izdavačke kuće iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije predstavile su svoju izdavačku djelatnost za proteklu godinu, a upriličeno je i predstavljanje većeg

broja novih znanstvenih publikacija. Svoja su izdanja tako imale priliku predstaviti i *University Press* iz Sarajeva, *Biblioteka XX vek* iz Beograda i zagrebačka *Srednja Europa*, izdavačke kuće koje sa posebnim senzibilitetom i obzirom pažnju posvećuju ne samo objavljivanju modernih historiografskih, socioloških, antropoloških istraživanja, nego nastoje da pod svojim pečatom zainteresiranoj javnosti ponude priliku za mogućnost konstantne znanstvene nadogradnje i napredovanja. Prva predstavljena knjiga u nizu je bila knjiga Adnana Jahića, koja raspravlja o položaju bosanskih muslimanki, njihovom izlasku „iz privatnog“ u svakodnevne društvene i intelektualne tokove i svakodnevicu bosanskohercegovačkog društva u razdoblju od aneksije 1908. do donošenja Zakona o skidanju zara i feredže 1950. godine. Predstavljeno je potom i novo, 2. dopunjeno izdanje knjige Xaviera Bougarela *Bosna – anatomija rata*, koja nudi različite perspektive i poziva na daljnje raspravljanje o bosanskohercegovačkom društvu u prvoj polovici 1990-ih godina. U prostorima Međunarodnog centra za djecu i omladinu u Novom Sarajevu održano je predstavljanje i promocija projekta pod naslovom *Nove tendencije u historiografiji socijalističke Jugoslavije* koji sadrži radove 15 znanstvenika iz šest zemalja, umreženih u višegodišnji projekat pod pokroviteljstvom Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD). Veliki je medijski interes bio za predstavljanje knjige koja je publiku prisjetila na povijesno „NE staljinizmu“ iz 1948. godine, autora koji je ujedno bio i aktivni svjedok događanja, Raifa Dizdarevića, pod naslovom *Sudbonosni podvig Jugoslavije*. Dizdarević je u knjizi uputio na spoljopolitičke ciljeve i kontinuitet u politikama velikih sila, pa tako i Sovjetskog Saveza, odnosno Rusije, koji se ne mijenja bez obzira na trenutni oblik vladavine i ideološku pripadnost. Veliku je pozornost prisutne publike izazvala i promocija knjige Ulfa Brunnbauera *Globalizing Southeastern Europe, Emigrants, America, and the State since the late 19th Century* koja, kako je to autor posebno naglasio, nije ni u istraživanjima niti u objavljivanju imala poticaj u suvremenoj migrantskoj krizi, već je plod višegodišnjeg autorova istraživanja metamorfoze socijalnih struktura u historijskoj perspektivi i njegova nastojanja da proces migracija sagleda na više razina. Sličnom se temom, temom migracija, u ovom slučaju izbjeglica i prognanika bavio i Šerbo Rastoder, čija je knjiga *Komunisti i muhadžiri (1958-1971)* također predstavljena na Festivalu. U knjizi autor razmatra problematiku trećeg vala migracija sa Sandžaka, Kosova i Makedonije prema Turskoj. Svoja nova izdanja su predstavili i članovi Udruženja za modernu historiju.

History Fest je u svom programu kroz predavanje koje je održala Dubravka Stojanović, kroz otvaranje izložbe *MONUMENTI – Promjenljivo lice sjećanja* i panel diskusiju o korištenju spomenika u političke svrhe tematizirao historijski revizionizam na prostoru postjugoslavenskih država. Profesorica Stojanović je u predavanju naglasila da političke klase, kako u Srbiji, tako i u svim postjugoslavenskim društvima u svrhu konstruiranja vlastite svijetle, pozitivne slike, u formu jedne države koja više ne postoji, koju „nema ko da brani“, učitavaju sadržaj koji ona nije imala, te tako od Jugoslavije kreiraju „idealnog Drugog“.

Tokom Festivala publika je mogla prisustvovati i promociji filmova. U sarajevskom *Meeting Pointu* promoviran je i premijerno prikazan tridesetominutni dokumentarni film Lordana Zafranovića *Zeitgeist*, koji je nastao na temelju izložbe Nataše Mišković *Gradovi u pokretu – postosmansko naslijeđe*, a koja prati promjene nastale nakon propasti Osmanskog Carstva u Ankari, Istanbulu, Beogradu i Sarajevu. U saradnji sa medijskim partnerima BHT 1 publici je prikazan desetominutni arhivski snimak sarajevskih studentskih protesta 1968. godine koji je bio uvod za panel diskusiju o *Vrućem ljetu 1968. godine* te za predstavljanje COURAGE projekta o kulturnoj opoziciji i neslaganju u socijalističkim zemljama Europe.

Da će ova uspješna znanstvena manifestacija biti održana i tokom 2019. godine najavljeno je na samom zatvaranju *History Festa* uz zahvalnost organizatora prema partnerima i medijskim pokroviteljima koji su podržali i pratili mnogobrojna dešavanja, a uslijedilo je obilaženje stalnog postava Zemaljskog muzeja uz stručno vodstvo i druženje za učesnike i goste, ne toliko velike, ali vrijedne ekipe iz Udruženja za modernu historiju.

Edin Omerčić